

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง “รูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้” ผู้วิจัยได้สรุปผลการวิจัย อภิปรายผลการวิจัย และมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1 เพื่อศึกษารูปแบบการศึกษาฟิกฮ์ของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยศึกษาสามด้าน ได้แก่

- 1.1 การเรียนการสอนกฎหมายอิสลาม
- 1.2 แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม
- 1.3 การวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

2 เพื่อศึกษาทัศนคติของผู้รู้และผู้ศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบการศึกษาฟิกฮ์ของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้

วิธีดำเนินการวิจัย

ประชากรที่ใช้ในการวิจัย

1. ผู้รับผิดชอบองค์กรอิสลามในจังหวัดชายแดนภาคใต้ซึ่งประกอบด้วยจังหวัด ปัตตานี ยะลา นราธิวาส สตูลและสงขลา ได้แก่

- 1.1 คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด
- 1.2 คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดกลางประจำจังหวัด

2. ผู้รู้ศาสนาอิสลามจากปอเนาะ โรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม และสถาบันอิสลามศึกษาระดับอุดมศึกษาในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ปัตตานี ยะลา นราธิวาส และสตูล สงขลา

3. ผู้ที่ได้รับการศึกษาจากสถาบันปอเนาะ โรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามและสถาบันอุดมศึกษาอิสลาม

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย

กลุ่มตัวอย่างที่สัมภาษณ์มีทั้งหมด 39 คน โดยใช้วิธีเลือกแบบเจาะจงซึ่งแบ่งออกเป็น 7 กลุ่มดังต่อไปนี้

1. ประธานคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด ปัตตานี ยะลา นราธิวาส สตูล และสงขลา จังหวัด ละ 1 คน รวมจำนวน 5 คน

2. ผู้รู้ที่ได้รับมอบหมายจากคณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดกลางประจำจังหวัด ปัตตานี ยะลา นราธิวาส สตูลและสงขลา จังหวัดละ 1 คน รวมจำนวน 5 คน

3. ผู้รู้ที่สำเร็จการศึกษาในระดับปริญญาเอก สาขานิติศาสตร์อิสลาม จำนวน 3 คน ได้แก่

3.1 ดร.อิสมาอีลลุตฟี จะปะกียา วิทยาลัยอิสลามยะลา

3.2 ดร. อับดุลฮาดีม ไชชิง วิทยาลัยอิสลามยะลา

3.2 ดร. มะรอนิง สาแลมิง มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

4. ผู้รู้ที่ได้รับมอบหมายจากโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม ที่มีนักเรียนมากเป็นอันดับหนึ่งของจังหวัด ปัตตานี ยะลา นราธิวาส สตูล และสงขลา โรงเรียนละ 1 คน รวมจำนวน 5 คน ซึ่งมีรายชื่อโรงเรียนที่ได้คัดเลือกดังนี้

4.1 โรงเรียนครุศาสน์วิทยา อำเภอสายบุรี จังหวัดปัตตานี

4.2 โรงเรียนธรรมวิทยามูลนิธิ อำเภอเมือง จังหวัด ยะลา

4.3 โรงเรียนดารุสสลาม อำเภอ ระแงะ จังหวัดนราธิวาส

4.4 โรงเรียนท่าใหญ่วิทยา อำเภอ หาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

4.5 โรงเรียนพัฒนาการศึกษามูลนิธิ อำเภอ เมือง จังหวัดสตูล

5. ผู้รู้ที่ได้รับมอบหมายจากปอเนาะที่มีนักเรียนมากเป็นอันดับหนึ่งของจังหวัด ปัตตานี ยะลา นราธิวาส สตูลและสงขลา ปอเนาะละ 1 คนรวมจำนวน 5 คน ซึ่งมีรายชื่อปอเนาะที่ได้คัดเลือกดังนี้

5.1 ปอเนาะบาบอสะวารอู อำเภอ สายบุรี จังหวัดปัตตานี

5.2 ปอเนาะบือแนกือตูล อำเภอเมือง จังหวัดยะลา

5.3 ปอเนาะสุบลิสลาม อำเภอระแงะ จังหวัดนราธิวาส

5.4 ปอเนาะ เกาะทาก อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา

5.5 ปอเนาะ ช้างคลอง อำเภอ เมือง จังหวัดสตูล

6. ผู้ศึกษาที่ได้รับมอบหมายจาก โรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามและปอเนาะที่มีนักเรียนมากเป็นอันดับหนึ่งของจังหวัด ปัตตานี ยะลา นราธิวาส สตูลและสงขลาโรงเรียนและปอเนาะ ละ 1 คนรวมจำนวน 10 คน ดังรายชื่อ โรงเรียนในข้อ 4 และรายชื่อปอเนาะในข้อ 5

7. ผู้ศึกษาที่ได้รับมอบหมายจากสถาบันอุดมศึกษาอิสลามใน 5 จังหวัด ชายแดนภาคใต้ สถาบันละ 3 คน รวมจำนวน 6 คน ซึ่งมีรายชื่อสถาบันอุดมศึกษาอิสลามดังนี้

7.1 วิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

7.2 วิทยาลัยอิสลามยะลา

รวมจำนวนกลุ่มตัวอย่างทั้งสิ้น 39 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยทั้งหมดมี 2 ชุด ดังนี้

ชุดที่ 1 แบบสัมภาษณ์สำหรับผู้รับผิดชอบองค์กรอิสลามและผู้รู้ ในจังหวัดชายแดนภาคใต้

ชุดที่ 2 แบบสัมภาษณ์สำหรับผู้ศึกษาในจังหวัดชายแดนภาคใต้

วิธีเก็บและรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยได้ดำเนินการเก็บและรวบรวมข้อมูลทุกชั้นตอนด้วยตนเอง ระหว่างวันที่ 1 มกราคม – 31 ธันวาคม 2548 ผู้วิจัยสามารถสัมภาษณ์ได้ทั้งหมด คิดเป็นร้อยละ 100 ของจำนวนแบบสอบถามทั้งหมด

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล โดยใช้คอมพิวเตอร์สำเร็จรูป SPSSWIN (Statistical Package for the Social Sciences for Microsoft Windows) โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1. แบบสัมภาษณ์ความคิดเห็นของผู้รู้ วิเคราะห์ข้อมูลด้วย 2 วิธี

1.1 วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูป SPSSWIN ดังนี้

1.1.1 สถานภาพส่วนตัวของผู้ตอบแบบสัมภาษณ์ ใช้วิธีการหาค่าร้อยละ

1.1.2 ความคิดเห็นของผู้รู้ เกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามใน 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านการจัดการเรียนการสอน ด้านแหล่งที่มาข้อมูลกฎหมายอิสลาม และด้านการวินิจฉัยกฎหมายอิสลาม ใช้วิธีหาค่าร้อยละ

1.2 ข้อเสนอแนะอื่นๆ ด้านการจัดการเรียนการสอน ด้านแหล่งที่มาข้อมูลอิสลาม และด้านการวินิจฉัยกฎหมายอิสลาม วิเคราะห์ข้อมูลโดยวิธี Content Analysis ใช้การหาค่าและประโยชน์หลัก นำมาวิเคราะห์จัดเข้าหมวดหมู่ หาค่าความถี่ของคำหลักและประโยชน์หลัก และสรุปเป็นคำบรรยาย

2. แบบสัมภาษณ์ความคิดเห็นของผู้ศึกษา วิเคราะห์ข้อมูล 2 วิธี

2.1 วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้โปรแกรมสำเร็จรูป SPSSWIN ดังนี้

2.1.1 สถานภาพส่วนตัวของผู้ตอบแบบสัมภาษณ์ ใช้วิธีการหาค่าร้อยละ

2.1.2 ความคิดเห็นของผู้ศึกษา เกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามใน 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านการจัดการเรียนการสอน ด้านแหล่งที่มาข้อมูลอิสลาม และด้านการวินิจฉัยกฎหมายอิสลาม ใช้วิธีหาค่าร้อยละ

2.2 ข้อเสนอแนะอื่นๆ ด้านการจัดการเรียนการสอน ด้านแหล่งที่มาข้อมูลอิสลาม และด้านการวินิจฉัยกฎหมายอิสลาม วิเคราะห์ข้อมูลโดยวิธี Content Analysis ใช้การหาค่าและประโยชน์หลัก นำมาวิเคราะห์จัดเข้าหมวดหมู่ หาค่าความถี่ของคำหลักและประโยชน์หลัก และสรุปเป็นคำบรรยาย

5.1 สรุปผลการวิจัย

1. ข้อมูลส่วนตัวของผู้ตอบแบบสอบถาม

1.1 ผู้รู้ทั้งหมด 23 คน ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีอายุระหว่าง 40 – 60 ปี มีอาชีพเป็นครูสอนศาสนา มีภูมิลำเนาอยู่ในจังหวัดปัตตานี ยะลา สงขลาและสตูล มีวุฒิการศึกษาสายสามัญสูงสุดระดับมัธยมศึกษาตอนปลายหรือเทียบเท่า มีวุฒิการศึกษาสายศาสนาสูงสุดระดับปริญญาตรี มีความรู้ทางภาษาอาหรับในระดับพอใช้ มีสถานภาพหรือดำรงตำแหน่งอยู่ในปัจจุบันเป็นคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด

1.2 ผู้ศึกษาทั้งหมด 16 คน ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีอายุระหว่าง 15 – 25 ปี มีภูมิลำเนาอยู่ในจังหวัดปัตตานี และยะลา มีวุฒิการศึกษาสายสามัญสูงสุดระดับมัธยมศึกษาตอนปลายหรือเทียบเท่า กำลังศึกษาในสถาบันอุดมศึกษา มีความรู้ทางภาษาอาหรับในระดับพอใช้

2. ความคิดเห็นของผู้รู้เกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ด้านการเรียนการสอนกฎหมายอิสลาม ด้านแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม และด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

ด้านการเรียนการสอน

1. ผู้รู้ส่วนใหญ่ใช้เวลาในการศึกษากฎหมายอิสลามระหว่าง 5 – 15 ปี ร้อยละ 60.86 รองลงมา คือ มากกว่า 15 ปี ร้อยละ 26.09 และต่ำกว่า 5 ปี ร้อยละ 13.04 ตามลำดับ
2. มัซฮับที่ผู้รู้ส่วนใหญ่ศึกษาวิชากฎหมายอิสลาม คือ มัซฮับชาฟีอี ร้อยละ 86.96 รองลงมา คือ ศึกษาโดยการรวมมัซฮับหรือศึกษาเปรียบเทียบระหว่างมัซฮับ ร้อยละ 17.39 นอกจากนี้ยังพบว่าไม่มีผู้รู้ที่ศึกษามัซฮับหะนาฟี มาลิกีย์ และหัมบะลีเลย
3. ผู้รู้ส่วนใหญ่ศึกษากฎหมายอิสลามจากตำรากฎหมายอิสลาม ร้อยละ 73.91 รองลงมา คือ ศึกษาจากอัลกุรอานและตัฟซีร ร้อยละ 30.43 และศึกษาจากสุนันหรือคำอธิบาย (ซัรหฺ) ร้อยละ 21.74 ตามลำดับ

4. ผู้รู้ส่วนใหญ่ศึกษาตีพิมพ์หรืออรรถรอนที่เกี่ยวกับกฎหมายอิสลามจากหนังสือตีพิมพ์
ญะลาลัยนุ () ร้อยละ 39.13 รองลงมา คือ หนังสือ ตัฟซีร์ อิบนุ กะษีร์
() ร้อยละ 34.78
5. ผู้รู้ส่วนใหญ่ศึกษาสุนันและซัรหุเกี่ยวกับกฎหมายอิสลามจากหนังสือ สุนัน อะบุน
ดาอูด ร้อยละ 43.48 รองลงมา คือ ศึกษาจากหนังสือฟัตหุลบารีย์ ()
ร้อยละ 39.13
6. ตำรากฎหมายอิสลามที่ผู้รู้ส่วนใหญ่ได้ศึกษา ได้แก่ ตำรา อีอานะตุฎฎอลิปีน
() ร้อยละ 39.13 รองลงมา คือ ตำราอิคนาอ () ร้อยละ
34.78 และตำราบาญรีย์ () ร้อยละ 26.09 ตามลำดับ
7. ผู้รู้ส่วนใหญ่ได้ศึกษาคำร่าอื่นๆ เช่น ฟัตวา เกี่ยวกับกฎหมายอิสลาม คือ อัลพะตา
วา อัลมุอาศิร้อฮุ โดยอัลก้อรฎอวีย์ () ร้อยละ 21.74
รองลงมา คือ พะตาวา อัลลัจนะตุคดาอิมะฮุ ลิลบุนฮุซิลอาละมียะฮุ วัลอิฟตา
() ร้อยละ 8.70 อัลพะตาวา
อัลอินดิยยะฮุ () ร้อยละ 8.70 อัลฟีกฮุ อะลล์มะซาฮิบิลอ์เราะบะฮะฮุ
() ร้อยละ 8.70 อัลพะตาวา ลิสสุญญีย์ ()
) ร้อยละ 8.70 ตามลำดับ
8. ผู้รู้ส่วนใหญ่ประกอบการเรียนการสอนวิชากฎหมายอิสลามโดยใช้ตำรา อีอานะ
ตุฎฎอลิปีน () ร้อยละ 21.74 รองลงมา คือ มัฎละฮิลบัคร์อียุน
() ร้อยละ 17.39 บาญรีย์ () ร้อยละ 13.04 บะหุรุลมาซีฮ์
() ร้อยละ 13.04 และตัฟซีร์ ญะลาลัยนุ () ร้อยละ 13.04
ตามลำดับ
9. ผู้รู้ส่วนใหญ่มีความคิดเห็นว่าหลักสูตรการศึกษากฎหมายอิสลามปัจจุบันถูกเขียน
ขึ้นมาบนพื้นฐานของอรรถรอนและอัสสุนนะฮุ ร้อยละ 56.52 รองลงมา คือ บน
พื้นฐานของตำรากฎหมายอิสลาม ร้อยละ 47.83 และบนพื้นฐานของ
ประสบการณ์ของผู้เขียนเอง ร้อยละ 17.39 ตามลำดับ
10. ผู้รู้ส่วนใหญ่คิดว่าหลักสูตรการศึกษากฎหมายอิสลามปัจจุบันควรปรับปรุง ร้อย
ละ 65.22 รองลงมา คือ สมบูรณ์แล้ว ร้อยละ 26.09 และควรเปลี่ยนแปลง ร้อยละ
8.70 ตามลำดับ

11. ผู้รู้ส่วนใหญ่ไม่เคยไปศึกษาคุณงานเกี่ยวกับการเรียนการสอนวิชากฎหมายอิสลาม ในต่างประเทศ ร้อยละ 60.87 รองลงมา คือ น้อยกว่า 3 ครั้ง ร้อยละ 26.09 และ 5 – 10 ครั้ง ร้อยละ 13.04 ตามลำดับ

ด้านแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม

1. แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามที่ผู้รู้ส่วนใหญ่รู้จัก คือ อัลกุรอาน ร้อยละ 82.61 อัลหะดีษ ร้อยละ 82.61 รองลงมา คือ อัลอิจมาอฺ ร้อยละ 65.22 อัลอิตติหซาน ร้อยละ 30.43 และอัลกียาส ร้อยละ 26.09 ตามลำดับ
2. เมื่อพบว่ามัทนะบะที่แตกต่างไปจากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮฺ ผู้รู้ปฏิบัติโดยการ ตามมัทนะบะที่ปรากฏอยู่ในตำรากฎหมายอิสลาม ร้อยละ 52.17 และปฏิบัติโดยการ ตามสุนนะฮฺ ร้อยละ 47.83
3. เมื่อปรากฏปัญหาข้อกฎหมายอิสลาม มุสลิมในพื้นที่ของผู้รู้ส่วนใหญ่จะถามเพื่อ ต้องการเพียงคำตอบ ร้อยละ 47.83 และถามเพื่อต้องการรู้ถึงหลักฐานและ แหล่งที่มาของคำตอบ ร้อยละ 47.83 รองลงมา คือ ถามพร้อมให้อ่านตำราทาง กฎหมายอิสลามให้ฟัง ร้อยละ 17.39
4. ผู้รู้ส่วนใหญ่ประสบปัญหาในการใช้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม ร้อยละ 65.22 และไม่ประสบปัญหา ร้อยละ 34.78
5. ผู้รู้ส่วนใหญ่เคยใช้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามอื่นนอกจากอัลกุรอานและอัล สุนนะฮฺ ร้อยละ 86.96 และไม่เคยใช้ ร้อยละ 13.04
6. ผู้รู้ส่วนใหญ่คิดว่าผู้เรียนทั่วไปรู้จักแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามในระดับน้อย มาก ร้อยละ 56.52 รองลงมา คือ รู้จักในระดับพอใช้ ร้อยละ 34.78 และในระดับ ไม่รู้จัก ร้อยละ 8.70
7. ผู้รู้ส่วนใหญ่คิดว่าปัญหาการใช้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามมีสาเหตุมาจาก ความรอบรู้ของผู้รู้ไม่เพียงพอ ร้อยละ 39.13 รองลงมาคิดว่ามีสาเหตุมาจากตำราไม่เพียงพอ ร้อยละ 26.09 และมีสาเหตุมาจากแหล่งที่มาสามารถตีความได้หลาย ทาง ทำให้ผลออกมาไม่เป็นเอกภาพระหว่างผู้รู้ ร้อยละ 26.09 และคิดว่ามีสาเหตุ มาจากการใช้แหล่งที่มาเพียง 1 – 2 อย่างเท่านั้น ซึ่งได้แก่อัลกุรอานและอัลสุนนะฮฺ ร้อยละ 17.39 ตามลำดับ

ด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

1. ผู้รู้ส่วนใหญ่เคยวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม ร้อยละ 60.87 รองลงมาไม่เคยวินิจฉัย ร้อยละ 21.74 และไม่กล้าวินิจฉัย ร้อยละ 17.39 ตามลำดับ
2. เมื่อปรากฏเหตุการณ์ใดๆ ที่มีได้ระบุไว้อย่างชัดเจนในอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ ผู้รู้ส่วนใหญ่ปฏิบัติโดยการตามทัศนะของผู้ผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายอิสลามที่ได้เขียนไว้ในตำราพะตาวาต่างๆ ร้อยละ 78.26 รองลงมาปฏิบัติโดยการวินิจฉัยโดยใช้แหล่งที่มากฎหมายอิสลามต่างๆ เช่น กียาส อิตติหซาน และอื่นๆ ร้อยละ 34.78 และปฏิบัติโดยการวินิจฉัยโดยศึกษาจากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ รวมทั้งดัจฟีรและสุนันต่างๆ ร้อยละ 13.04
3. ตำราที่ผู้รู้ส่วนใหญ่ใช้ประกอบการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามได้แก่ อัลกุรอาน ร้อยละ 17.39 อัลหะดีษ ร้อยละ 17.39 รองลงมา คือ หนังสือ อีอานะตุญญอลิบีน () ร้อยละ 13.04 และหนังสือ บานูรี ร้อยละ 8.70 หนังสือ บุฆยะตุญญุลลาบ () ร้อยละ 8.70 และหนังสือ มัจญละอิลบัครอยนุ () ร้อยละ 8.70 ตามลำดับ
4. ผู้รู้ส่วนใหญ่ศึกษาวิธีการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามในระดับปานกลาง ร้อยละ 47.83 รองลงมาคือ ระดับน้อยมาก ร้อยละ 26.09 และระดับมาก ร้อยละ 13.04 ไม่ได้ศึกษาวิธีการวินิจฉัย ร้อยละ 13.04 ตามลำดับ
5. ผู้รู้ส่วนใหญ่ไม่เคยไปศึกษาดูงานเกี่ยวกับการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามในต่างประเทศ ร้อยละ 89.57 รองลงมา คือ เคยไปน้อยกว่า 3 ครั้ง ร้อยละ 21.47 และเคยไป 3 – 4 ครั้ง ร้อยละ 8.70
6. ผู้รู้ส่วนใหญ่คิดว่าการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามควรกระทำเป็นกลุ่ม ร้อยละ 86.96 รองลงมาคือ กระทำคนเดียว ร้อยละ 13.04
7. ผู้รู้ส่วนใหญ่คิดว่าปัญหาการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามมีสาเหตุมาจากการศึกษาและความรู้ของผู้วินิจฉัยเอง ร้อยละ 26.09 รองลงมาคือ ไม่รู้ตัวเองว่าตัวเองไม่มีความสามารถในการวินิจฉัย ร้อยละ 8.70 ไม่มีความชำนาญและลึกซึ้ง ร้อยละ 8.70 ไม่มีประสบการณ์ ร้อยละ 8.70 ผลประโยชน์ส่วนตัวมากกว่าส่วนรวม ร้อยละ 8.70 และเข้าใจความหมายอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ไม่ชัดเจน ร้อยละ 8.70
8. ผู้รู้ส่วนใหญ่มีความคิดเห็นว่าควรมีมุฟตีระดับประเทศ ร้อยละ 86.96 และไม่ควรมี ร้อยละ 13.04

3. ข้อเสนอแนะอื่นๆ ของผู้รู้เกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิม ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านการเรียนการสอนกฎหมายอิสลาม ด้านแหล่งที่มากฎหมายอิสลาม และด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

ด้านการเรียนการสอน

1. การเรียนการสอนควรศึกษาพร้อมๆ กับหลักฐานจากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ ตลอดจนความคิดเห็นของมัซฮับต่างๆ พร้อมกับหลักฐานที่แต่ละมัซฮับอ้างอิง หลังจากนั้นให้เปรียบเทียบหลักฐาน ว่าหลักฐานใดมีความเข้มแข็งที่สุด และเลือกหลักฐานที่เข้มแข็งที่สุด (3 คน)

2. เนื้อหาที่ไม่จำเป็นควรคัดออก โดยให้เรียนเนื้อหาที่จำเป็นเท่านั้น (1 คน)

3. เนื้อหาควรมีความเหมาะสมกับเพศของผู้เรียน (1 คน)

4. เนื้อหาควรเรียนตามหลักสูตรวิชากฎหมายอิสลาม โดยตรงจากประเทศอาหรับ (1 คน)

5. ควรมีการสัมมนาเกี่ยวกับการเรียนการสอนวิชากฎหมายระดับประเทศ

6. ควรจัดทำคู่มือกฎหมายอิสลาม (1 คน)

7. ควรจัดฝึกอบรมให้ความรู้เกี่ยวกับกฎหมายอิสลามแก่สังคมมุสลิม และคนทั่วไปด้วย (2 คน)

8. เพิ่มคาบเรียนในการศึกษาให้มากกว่าเดิม (1 คน)

9. ควรให้มีแนวทางอื่นๆ มาเปรียบเทียบ (1 คน)

10. หลักสูตรควรเน้นให้ผู้เรียนเข้าใจง่าย โดยเฉพาะผู้เรียนในวัยเด็ก (1 คน)

11. หลักสูตรควรทันต่อเหตุการณ์ (2 คน)

12. หลักสูตรควรเน้นการปฏิบัติให้มาก (1 คน)

13. เน้นหลักสูตรที่ให้ความเข้าใจเกี่ยวกับความแตกแยกในสังคม (1 คน)

14. ควรจัดให้มีการเรียนการสอนกฎหมายอิสลามอย่างแพร่หลายและกว้างขวาง โดยเฉพาะในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามหรือโรงเรียนปอเนาะ และควรให้บุคคลที่ต้องใช้กฎหมายอยู่เป็นประจำ เช่น อิมาม คอเต็บ บิลาล (บิหลัน) คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดและประจำมัสยิด ได้มีการศึกษากฎหมายอิสลามอย่างจริงจังและกว้างขวาง (1 คน)

15. การเรียนการสอนกฎหมายอิสลามควรจัดให้ผู้เรียนรู้จักคิดโดยใช้ดุลยพินิจมากกว่าการจำเนื้อหาจากตำรา (1 คน)
16. การเรียนการสอนควรใช้ภาษาร่วมสมัย (1 คน)
17. การเรียนการสอนควรประกอบหลักฐานอ้างอิง (2 คน)
18. ควรมีสื่อประกอบการเรียนการสอนให้เหมาะสม (1 คน)
19. จำเป็นต้องสอนให้นักเรียนเข้าใจถึงวิชาพื้นฐาน เช่น วิชา ะหฺ ศ็อรฟุ ภาษาอาหรับ มันทิก บายาน บาดิอฺ ฯลฯ ซึ่งวิชาเหล่านี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญในการจะเข้าใจอัลกุรอานและอัลหะดีษอย่างแท้จริง (1 คน)
20. ควรศึกษากฎหมายอิสลามจากอัลกุรอาน อัลหะดีษ และนำแนวทางจากมัซฮับต่างๆ มาประกอบด้วย (1 คน)
21. ควรเชิญผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายอิสลามจากต่างประเทศเข้ามาสอนให้มากกว่านี้ เพราะในประเทศไทยยังขาดบุคลากรด้านนี้มาก (1 คน)
22. ควรศึกษาจากตำราปฐมภูมิ และตำราหลักของแต่ละมัซฮับ (1 คน)

ด้านแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม

1. ควรเน้นในส่วนแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามให้มากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน (4 คน)
2. ต้องจำอัลกุรอานและอัลหะดีษ ศึกษาวิธีการใช้ตำราบรรณานุกรมหะดีษและกุรอาน ต้องรู้สิ่งที่ได้มีการอิจญมาอฺ และการกียาส (1 คน)
3. แหล่งที่มาควรเน้นอัลกุรอานและอัลหะดีษเป็นอันดับแรก (4 คน)
4. มีความซื่อสัตย์ในการอ้างอิงตำราต่างๆ (1 คน)
5. พยายามติดตามตำราอ้างอิงด้วยตนเอง (1 คน)
6. การศึกษาแหล่งที่มาควรเป็นเรื่องเฉพาะทางของผู้รู้เท่านั้นหากบุคคลทั่วไปศึกษาอาจจะเกิดความสับสนได้ (1 คน)
7. ในการใช้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม ควรศึกษาเรียนรู้จากทุกแหล่งที่มา เพราะจะได้มีข้อปฏิบัติหรือ ข้อวินิจฉัยที่กว้างขวางและหลากหลาย ซึ่ง ปัจจุบันข้อปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมมีมากมาย ซึ่งบางครั้งหาข้อยุติไม่ได้จากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮฺ (1 คน)
8. ควรให้ความเข้าใจไปในทิศทางเดียวกันมากกว่าที่เป็นอยู่ (1 คน)

9. ควรศึกษากฎหมายอิสลามจากตำรา หลังจากนั้น ไปค้นหาหลักฐานจากอัลกุรอ่านและอัลสุนนะฮ์ (1 คน)
10. ควรศึกษาแหล่งที่มาโดยตรงและ โดยอ้อมจะทำให้ได้ข้อคิดเห็นที่ครอบคลุม (1 คน)
11. ควรให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ให้เหมาะสมกับวัยและระดับ (1 คน)
12. ใช้หลัก อุตุนุฎฟิคุฮ์ ประกอบการศึกษา (1 คน)

ด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

1. ควรวินิจฉัยเป็นกลุ่ม (8 คน)
2. ควรวินิจฉัยให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่แท้จริง (1 คน)
3. การวินิจฉัยกฎหมายอิสลาม ไม่เหมาะสมกับผู้เรียนวัยเด็ก เพราะจะทำให้เด็กสับสนได้ ผู้เรียนวัยเด็กควรทำความรู้จักพื้นฐานเท่านั้น (1 คน)
4. เลือกวินิจฉัยเพียงมัซฮับเดียว โดยการเลือกแนวคิดที่มีน้ำหนักมากที่สุด (1 คน)
5. ยึดหลักการตามอัลกุรอ่านและอัลสุนนะฮ์ อิจญมาอ์ และกีياس (1 คน)
6. ควรวินิจฉัยให้เป็นระบบโดยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญ อุลามาด้านกฎหมายอิสลามตามเงื่อนไขของการวินิจฉัยที่กำหนดไว้ในตำราฟิคุฮ์ โดยการใช้สื่อต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เกิดข้อผิดพลาด (6 คน)
7. ผู้วินิจฉัยควรรู้กฎหมายทั่วไปด้วย (1 คน)
8. ควรมีการเปรียบเทียบจากหลายๆ มัซฮับก่อนมีการตัดสิน (1 คน)
9. ไม่เห็นผลประโยชน์ส่วนตัวและพวกพ้อง (1 คน)
10. ต้องยึดหลักคนส่วนใหญ่เป็นหลัก เพราะถ้าไม่ยึดคนส่วนใหญ่แล้ว จะทำให้เกิดปัญหาตามมามากมาย (1 คน)
11. ควรระดมนักวิชาการจากสำนักคิดต่างๆ ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญ และเป็นที่ยอมรับ (1 คน)
12. การวินิจฉัยควรกำหนดบุคคลหรือองค์กรที่ชัดเจน (2 คน)
13. กรณีเกิดปัญหาเร่งด่วนควรมีความรอบคอบ ไม่ควรรีบเร่งวินิจฉัย เพราะจะทำให้เกิดข้อผิดพลาดได้ง่าย (1 คน)
14. การวินิจฉัยควรมีความร่วมมือกับผู้รู้จากต่างประเทศที่มีความน่าเชื่อถือและเป็นที่ยอมรับด้วย (1 คน)

15. ผู้เรียนที่ศึกษากฎหมายอิสลามและศึกษาแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามอย่างลึกซึ้งแล้ว ผู้เรียนคนนั้นก็สามารวจินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามได้ (1 คน)

16. การวินิจฉัยเป็นสิ่งที่อนุมัติแก่บุคคลที่ครบสมบูรณ์ในเงื่อนไขของการวินิจฉัยเท่านั้น ไม่ใช่ทุกคนก็สามารถทำได้ ดังนั้นจึงเป็นสิ่งที่ต้องระมัดระวัง และมีขอบเขตที่จำกัด (1 คน)

4. ความคิดเห็นของผู้ศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านการเรียนการสอนกฎหมายอิสลาม ด้านแหล่งที่มากฎหมายอิสลาม และด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

ด้านการเรียนการสอน

1. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ใช้เวลาในการศึกษาเกี่ยวกับกฎหมายอิสลามมาแล้ว 3 – 6 ปี ร้อยละ 56.25 รองลงมา คือ ใช้เวลาน้อยกว่า 3 ปี ร้อยละ 25.00 และใช้เวลา 7 – 12 ปี ร้อยละ 18.75 ตามลำดับ นอกจากนี้ยังพบว่าไม่มีผู้เรียนที่ศึกษาเกี่ยวกับกฎหมายมากกว่า 12 ปี
2. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ศึกษากฎหมายอิสลามสังกัดมัชฮับฮาฟีอี ร้อยละ 75.00 รองลงมา คือ ศึกษาโดยรวม ไม่สังกัดมัชฮับ ร้อยละ 31.25
3. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ศึกษากฎหมายอิสลามจากตำรากฎหมายอิสลาม ร้อยละ 75.00 รองลงมา คือ ศึกษาโดยใช้อัลกุรอานและตัฟซีร ร้อยละ 43.75 และศึกษาโดยใช้สุนันและคำอธิบาย(ชัรหฺ) ร้อยละ 18.75 ตามลำดับ
4. ตัฟซีรอัลกุรอานที่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ได้ศึกษาเกี่ยวกับกฎหมายอิสลาม คือ ตัฟซีรญะลาลัยนุ () ร้อยละ 37.5 รองลงมา คือ ตัฟซีรของ อิบนุ กะษีร์ () ร้อยละ 18.75 และ ตัฟซีร นูรุลอิฮซาน () ร้อยละ 12.5 ตัฟซีร อัลรอออิ () ร้อยละ 12.5 ตัฟซีร ญัมอุลกุรอาน () ร้อยละ 12.5 ตามลำดับ
5. สุนันและชัรหฺที่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ได้ศึกษาเกี่ยวกับกฎหมายอิสลาม คือ เศาะหีหมุสลิม โดยอิหม่ามนะวะวี () ร้อยละ 25.00 และอัลญามิอุศเศาะหีห โดยอัลตุรมูซีย์ () ร้อยละ 25.00 รองลงมา คือ สุนัน อะบู ดาเวด ร้อยละ 18.75 และ ฟิตหุลบารี ()

- ร้อยละ 18.75 และ นัยลุตเอาฏอร โดยเซากานีย์ ()
ร้อยละ 12.5 ตามลำดับ
6. คำรากฎหมายอิสลามที่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ได้ศึกษา คือ อีอานะตุฎฎอลิบิน ()
) ร้อยละ 56.25 รองลงมา คือ อิกนาฮฺ () และ มัฎละฮิด
บัตร็อยนุ () ร้อยละ 12.5 ตามลำดับ
7. รายวิชาที่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ได้ศึกษาเกี่ยวกับกฎหมายอิสลาม คือ ฟิกฮฺมุฆอร
รอน () ร้อยละ 25.00 รองลงมา คือ ฟิกฮฺอุบาดาต ()
ร้อยละ 18.75 เกาะวาอิคูลฟิกฮียะฮฺ () ร้อยละ 18.75 และ
ฟิกฮฺญินายาด () ร้อยละ 18.75 และฟิกฮฺมุอามะลาต ()
) ร้อยละ 12.5 ฟิกฮฺเกาะฎออ () ร้อยละ 12.5 ฟิก
ฮฺเอาละเวียฮฺ () ร้อยละ 12.5 และซัรหฺมุฮัซซับ ()
) ร้อยละ 12.5
8. ตำราที่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ใช้ในการประกอบการเรียนในสาขาวิชากฎหมาย
อิสลาม คือ เราฎะตุฎฎอลิบิน โดยอิหม่ามนะวาวิฮฺ () ร้อย
ละ 12.5 บิดายะตุลมุจตะฮิด วะนิฮายะตุลมุจตะฮิด ()
) ร้อยละ 12.5
9. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่มีความคิดเห็นว่าหลักสูตรการศึกษากฎหมายอิสลามปัจจุบัน
ถูกเขียนขึ้นมาบนพื้นฐานของอัลกุรอานและอัลสุนนะฮฺ ร้อยละ 62.5
รองลงมา คือ เขียนบนพื้นฐานของคำรากฎหมายอิสลาม ร้อยละ 31.25 และ
เขียนบนพื้นฐานของประสบการณ์ของผู้เขียน ร้อยละ 12.5 ตามลำดับ
10. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่คิดว่าหลักสูตรการศึกษากฎหมายอิสลามปัจจุบันควร
ปรับปรุง ร้อยละ 62.5 รองลงมา คือ คิดว่าสมบูรณ์แล้ว ร้อยละ 25.00 และคิด
ว่าควรเปลี่ยนแปลง ร้อยละ 6.25 ตามลำดับ
11. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ไม่เคยไปศึกษาเกี่ยวกับกฎหมายอิสลาม ณ สถาบันอื่น ร้อย
ละ 43.75 นอกจากนี้ยังมีผู้เรียนที่เคยไปศึกษา ณ สถาบันอื่นน้อยกว่า 3 ครั้ง
ร้อยละ 18.75 รองลงมา คือ 3 – 4 ครั้ง ร้อยละ 12.5 มากกว่า 10 ครั้ง ร้อยละ
12.5 และ 5 – 10 ครั้ง ร้อยละ 6.25

ด้านแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม

12. แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามที่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่รู้จัก คือ อัลกุรอาน ร้อยละ 93.75 อัลสุนนะฮ์ ร้อยละ 93.75 รองลงมา คือ อัลดิจมาอ์ ร้อยละ 75.00 และ กียาส ร้อยละ 62.5 ตามลำดับ
13. เมื่อพบว่ามิตัสนะแตกต่างไปจากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ สิ่งที่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ปฏิบัติ คือ ค้นคว้าพร้อมกับสอบถามผู้รู้ ร้อยละ 68.75 รองลงมา คือ ถามผู้รู้ ร้อยละ 25.00 และศึกษาหาคำตอบด้วยตนเอง ร้อยละ 6.25 ตามลำดับ
14. เมื่อปรากฏปัญหาข้อกฎหมายอิสลาม นักศึกษาในสถาบันของผู้ศึกษาส่วนใหญ่จะถามพร้อมกับต้องการรู้ถึงหลักฐานและแหล่งที่มาของคำตอบ ร้อยละ 62.25 รองลงมา คือ ถามเพื่อต้องการเพียงคำตอบ ร้อยละ 31.25 และถามพร้อมกับให้อ่านตำราทางกฎหมายอิสลามให้ฟัง ร้อยละ 6.25 ตามลำดับ
15. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ประสบปัญหาในการรับรู้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม ร้อยละ 68.75 และไม่ประสบปัญหา ร้อยละ 31.25
16. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่เคยศึกษาแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามอื่นนอกจากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ ร้อยละ 62.5 และไม่เคยศึกษา ร้อยละ 31.25
17. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่คิดว่าผู้เรียนทั่วไปรู้จักแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามในระดับพอใช้ ร้อยละ 56.25 รองลงมา คือ ระดับน้อยมาก ร้อยละ 37.5 และระดับมาก ร้อยละ 6.25 ตามลำดับ
18. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่คิดว่าปัญหาการศึกษาแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามมีสาเหตุมาจากความไม่รู้ภาษาอาหรับ ร้อยละ 31.25 รองลงมา คือ มีสาเหตุมาจากการไม่เปิดใจเพื่อเรียนรู้ ร้อยละ 12.5 หลักสูตรการศึกษาไม่ค่อนเน้นหนักในเรื่องแหล่งที่มา ร้อยละ 12.5

ด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

19. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ไม่เคยวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม ร้อยละ 68.75 รองลงมา คือ ไม่กล้าวินิจฉัย ร้อยละ 25.00 และเคยวินิจฉัย ร้อยละ 6.25 ตามลำดับ

20. เมื่อปรากฏเหตุการณ์ใดๆ ที่มีได้ระบุไว้อย่างชัดเจนในอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ ผู้ศึกษาส่วนใหญ่จะขอคำวินิจฉัยจากบรรดาผู้รู้ ร้อยละ 68.75 รองลงมาคือ รอคอยคำวินิจฉัยจากบรรดาผู้รู้ ร้อยละ 25.00
 21. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่คิดว่าคำรากฎหมายอิสลามที่บรรดาผู้รู้นำมาประกอบการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามนั้นมีความเหมาะสมแล้ว ร้อยละ 100 และไม่มีผู้เรียนที่คิดว่าไม่มีความเหมาะสมเลย
 22. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ไม่เคยศึกษาวิธีการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม ร้อยละ 56.25 รองลงมา คือ เคยศึกษา ร้อยละ 37.5
 23. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ไม่เคยศึกษาวิธีการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามของบรรดาผู้รู้ในต่างประเทศ ร้อยละ 87.5 รองลงมา คือ เคยศึกษา ร้อยละ 12.5
 24. ผู้ศึกษาทั้งหมดคิดว่าการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามจำเป็นสำหรับบ้านเรา ร้อยละ 100 และไม่มีผู้เรียนคิดว่าไม่จำเป็น
 25. ผู้ศึกษาส่วนใหญ่คิดว่าปัญหาการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามของบรรดาผู้รู้มีสาเหตุมาจากการไม่วินิจฉัยเป็นกลุ่ม ร้อยละ 18.75 มีความขัดแย้งระหว่างนักกฎหมายมุสลิม ร้อยละ 18.75 รองลงมา คือ มีสาเหตุมาจากการมีเรื่องใหม่ๆ เกิดขึ้น ร้อยละ 12.50 ความไม่รู้จริง ร้อยละ 12.50
5. ข้อเสนอแนะอื่นๆ ของผู้ศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านการเรียนการสอนกฎหมายอิสลาม ด้านแหล่งที่มากฎหมายอิสลาม และด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

ด้านการเรียนการสอน

1. ควรมีการสอนพิเศษนอกเวลาเรียนด้วย (3 คน)
2. ปัจจุบันดีแล้ว ควรสนับสนุน (1 คน)
3. ควรมีการจัดการเรียนการสอนกฎหมายอิสลามระดับสูง (1 คน)
4. ผู้สอนกฎหมายอิสลามควรเป็นผู้รู้อย่างแท้จริง (1 คน)
5. ควรจำกัดอยู่ในสี่มัสยิด (1 คน)
6. ควรสอนกฎหมายอิสลามที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวันให้มากกว่านี้ (5 คน)
7. ควรยึดแบบดั้งเดิม (1 คน)

8. ควรเน้นการศึกษากฎหมายอิสลามตั้งแต่การศึกษาระดับตาติกา (3 คน)

ด้านแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม

1. ควรนำมาศึกษาอย่างจริงจัง (3 คน)
2. ควรตีความแหล่งที่มากฎหมายอิสลามอย่างเป็นเอกฉันท์ (1 คน)
3. ควรแปลเป็นภาษาไทยให้มากกว่านี้ (5 คน)

ด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

1. ควรเป็นเรื่องของผู้รู้ที่รู้จริงเท่านั้น (2 คน)
2. อยากรู้ให้ผู้รู้รวมตัวกันเพื่อวินิจฉัย จะทำให้คนต่างศาสนามองว่ามุสลิมมีความเป็นเอกภาพ (5 คน)
3. การวินิจฉัยควรนำแนวคิดของมัชฮับอื่นมาเปรียบเทียบประกอบการพิจารณาด้วย (1 คน)
4. ควรเป็นไปตามขั้นตอนของหลักวิชาการ (1 คน)
5. มีการตั้งเป็นองค์กร (1 คน)
6. ผู้สอนควรเน้นหนักในประเด็นนี้ให้มากกว่านี้ (1 คน)
7. การวินิจฉัยยังถือมัชฮับเป็นหลัก โดยไม่ยึดถือตามอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ และบรรดาเศาะหาบะฮ์ที่ท่านนบีได้รับรอง (1 คน)

5.2 การอภิปรายผล

การอภิปรายผลเรื่อง “รูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้” มีดังนี้

1. ทิศนะของผู้รู้และผู้ศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านการเรียนการสอนกฎหมายอิสลาม ด้านแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม และด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

ด้านการเรียนการสอน

จากผลการวิจัย ความคิดเห็นของผู้รู้เกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ด้านการเรียนการสอนกฎหมายอิสลาม ผู้วิจัยจะแบ่งอภิปรายเป็นประเด็นๆดังนี้

ประเด็นที่ 1 ผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ศึกษากฎหมายอิสลามตามมัซฮับฮาฟีอี

การที่ผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ศึกษากฎหมายอิสลามมัซฮับฮาฟีอี เป็นเพราะผู้รู้และประชาชนส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้สังกัดมัซฮับฮาฟีอี สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ เพราะอิสลามได้เข้ามาในบริเวณจังหวัดชายแดนภาคใต้พร้อมกับมัซฮับฮาฟีอี (Abd.Rahim , 2001 : 11) ทำให้มุสลิมทั่วไป รวมทั้งผู้รู้ศาสนาอิสลาม นิยมและยึดมั่นมัซฮับฮาฟีอีมาโดยตลอด ดังนั้นผู้รู้จำเป็นต้องเตรียมความรู้ให้ตรงกับผู้เรียน เพื่อนำไปใช้ในวิถีประจำวันซึ่งสอดคล้องกับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติปี 2542 ในหมวดที่ 4 มาตรา 22 เกี่ยวกับการจัดการศึกษาที่ต้องยึดหลักผู้เรียนเป็นสำคัญ(สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ , 2542 : 12) อับดุลสุโก ดินอะ (สัมภาษณ์ ,25 กรกฎาคม 2549) เห็นว่า การที่มุสลิมส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ศึกษากฎหมายอิสลามมัซฮับฮาฟีอี อาจเป็นเพราะว่ามุสลิมส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากปราชญ์และนักวิชาการในอดีต ซึ่งมีทัศนะว่า การยึดมั่นในมัซฮับใดมัซฮับหนึ่งเป็นสิ่งจำเป็น จากเหตุผลดังกล่าวอาจจะเป็นสิ่งที่ดี แต่หากมองอีกแง่มุมหนึ่งจะไม่ใช่ผลดีกับสังคมมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ระยะยาว เพราะการศึกษาในมัซฮับของตนเพียงมัซฮับเดียวทำให้ผู้รู้และผู้ศึกษาเกิดความรู้สึกว่าฟิถฺฮุมิแค่มัซฮับเดียว ซึ่งอาจนำไปสู่ความแตกแยกในสังคมในที่สุดหากปราศจากการยอมรับซึ่งกันและกัน อัลลอฮฺ سبحانهและعالىตรัสว่า :

وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا

ความว่า “ และท่านทั้งหลายจงยึดถือศาสนาของอัลลอฮฺโดยพร้อมเพรียงกัน และจงอย่าแตกแยกกัน”

(อาลิอิมรอน : ส่วนหนึ่งของอายะห์ที่ 103)

อายะฮ์ดังกล่าวอัลลอฮ์สุบฮานะฮฺวะตะอาลาได้ทรงใช้ให้สามัคคีและห้ามการแตกแยกอย่างชัดเจนซึ่งเป็นสิ่งที่บรรดาผู้ศรัทธาทั้งหลายพึงปฏิบัติ ดังนั้นผู้วิจัยเห็นว่า ผู้รู้และผู้ศึกษาควรศึกษาและสอนตำราจากมัซฮับอื่นๆด้วย เพื่อจะได้รู้ถึงแนวคิดมัซฮับต่างๆและนำมาเปรียบเทียบระหว่างแนวคิดเหล่านั้น และที่สำคัญหากเป็นไปได้ทั้งผู้รู้และผู้ศึกษา ต้องศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับความแตกต่างทางวิชาการ และแนวคิดในอดีต เพื่อนำมาเป็นอุทาหรณ์และบทเรียนในการกำหนดจุดยืนทางวิชาการของตนเองต่อสังคม เพราะโดยธรรมชาติของวิชาฟิกฮ์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ย่อมไม่สามารถหลีกเลี่ยงความแตกต่างทางทัศนะได้อย่างแน่นอน ดังคำกล่าวของนักปราชญ์ที่ว่า :

ความว่า “ เรามีความคิดของเราและพวกท่านก็มีความคิดของพวกท่าน ซึ่งแน่นอน ทัศนะย่อมแตกต่างกัน”

ในประเด็นความแตกต่างทางทัศนะนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า เป็นปรากฏการณ์ปรกติ และเป็นการสร้างสรรค์ และหากเรามองไปยังความแตกต่างในสถานะที่เป็นจริง จะพบว่ามันเป็นความจำเป็น เป็นสัจธรรมในแง่มุมทางศาสนาดังคำตรัสของอัลลอฮ์สุบฮานะฮฺวะตะอาลาว่า

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ مُتَشَابِهَاتٌ

ความว่า : “พระองค์คือผู้ทรงประทานคัมภีร์ลงมาแก่เจ้า โดยที่ส่วนหนึ่งจากคัมภีร์นั้นมีบรรดาโองการที่มีข้อความรัดกุมชัดเจน (โดยไม่ต้องตีความ) ซึ่งโองการเหล่านั้นคือรากฐานของคัมภีร์ และมีโองการอื่นๆอีกที่มีข้อความเป็นนัย (อาจเข้าใจได้หลายทาง)”

(อาลิอิมรอน : 7)

จากอายะฮุดดังกล่าว หากอัลลอฮฺสุบหานะฮฺวะตะอาลาประสงค์ที่จะรวมมนุษย์ทั้งหมดให้อยู่ในทัศนะที่เหมือนกัน แน่นอนพระองค์ก็ย่อมจะประทานอัลกุรอานทิ้งเล่มด้วยอายะฮฺมุหะมาต (อายะฮฺที่รัศกูม) ด้วยเหตุนี้เองจึงไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงความแตกต่างทางความคิด และไม่ใช้ธรรมชาติของมนุษย์ที่จะเห็นพ้องต้องกันในทุกๆเรื่อง

ประเด็นที่ 2 ผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ศึกษากฎหมายอิสลามจากตำรากฎหมายอิสลาม

การที่ผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ศึกษากฎหมายอิสลามจากตำรากฎหมายอิสลาม ซึ่งตำราเหล่านั้นคือ ตำราอานะตุฎฎอลิบิน () และตำราบุงษะตุฎฎอลาบ () อาจเป็นเพราะว่าการศึกษาจากตำรากฎหมายอิสลามนั้นง่ายกว่าการศึกษาจากคัมภีร์อัลกุรอานและสุนนะฮฺ อันเนื่องมาจากตำรากฎหมายอิสลามได้ระบุเนื้อหาหัวข้อแต่ละหัวข้ออย่างชัดเจน

ตำรากฎหมายอิสลามที่ถูกเลือกมาทำการสอนในจังหวัดชายแดนภาคใต้นั้นจำกัดอยู่ในมัซฮับเดียวคือ มัซฮับชาฟีอี๊ สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ เพราะอิสลามได้เข้ามาในบริเวณจังหวัดชายแดนภาคใต้พร้อมๆกับ มัซฮับชาฟีอี๊ (Abd.Rahim, 2001 : 11) ทำให้มุสลิมทั่วไป รวมทั้งผู้รู้ศาสนาอิสลาม นิยมและยึดมั่นมัซฮับชาฟีอี๊มาโดยตลอด ซึ่งส่งผลทำให้ตำราการศึกษาต้องจำกัดอยู่ในมัซฮับชาฟีอี๊

การศึกษากฎหมายอิสลามของผู้รู้และผู้ศึกษาในจังหวัดชายแดนภาคใต้ลักษณะนี้เป็นการศึกษากฎหมายอิสลามที่คล้ายคลึงกับการศึกษากฎหมายอิสลามในยุคแห่งการถดถอย ซึ่งเป็นยุคแห่งความอ่อนแอทางฟิกฮฺ ในยุคนี้บรรดานักกฎหมายอิสลามสร้างกรอบกับตัวเอง ทั้งในด้านความคิดและความรู้ ซึ่งนำไปสู่การบังเกิดขึ้นของพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์โดยอิสลาม พฤติกรรมนั้นคือ พฤติกรรมการตัดถัด () ซึ่งมีสาเหตุจากการไม่เอาใจใส่ต่อฟิกฮฺของบรรดานักกฎหมายอิสลามในยุคนี้เอง

อัล-กีอรรฎอวียี (al-Qardawi, 2545 : 30-31) เห็นว่า ตำราฟิกฮฺที่ถูกเลือกมาทำการสอนในยุคตัดถัด (ยุคแห่งการถดถอย) มีความลึกซึ้งและกว้างขวางน้อยมาก และที่สำคัญที่สุดคือรายวิชาฟิกฮฺที่ถูกสอนกันจำกัดอยู่ในมัซฮับเดียวเท่านั้น

องค์ประกอบสำคัญของพฤติกรรมตัดถัดนั้นคือ ตำราฟิกฮฺที่บรรดามุญญ์ตะฮิดีนยุคก่อนๆได้นิพนธ์ขึ้นมา (al-Hajj, 1992:2/432)ซึ่งทำให้บรรดานักกฎหมายอิสลามรุ่นหลังรู้สึกพอเพียง และเฝ้าอธิบาย ค้นหาสาเหตุ () ของคำวินิจฉัยต่างๆ ของบรรดามุญญ์ตะฮิดีนรุ่นก่อน

นอกจากนั้นในยุคนี้ ยังไม่มีการจัดระบบการให้คำพิตวา (คำชี้ขาดปัญหาศาสนา) ด้วยการกำหนดให้กระทำได้เฉพาะผู้ที่มีความสามารถที่แท้จริงเท่านั้น ทั้งยังไม่มีกำหนดลงโทษแก่ผู้ที่ฝ่าฝืน จึงมีผู้คนมากมายที่เสนอตัวทำหน้าที่ในด้านนี้ และผลที่ตามมาคือ มีพิตวามากมายที่ขัดแย้งกันในปัญหาเดียวกัน ซึ่งทำให้ผู้ขอพิตวาต้องตกอยู่ในภาวะสับสน ด้วยเหตุนี้เองบรรดานักปราชญ์ในยุคนี้จึงมีความเห็นว่า สมควรปิดประตูอิจญ์ติฮาด ผลที่ตามมาคือ การบังคับให้ผู้พิพากษาและมุฟตี¹ ทั้งหลายต้องยึดมั่นมัซฮับ ทั้งสี่เท่านั้น ซึ่งทำให้สังคมอิสลามหยุดยั้งบนความคิดของนักกฎหมายรุ่นก่อน (อิสมาแอ อาลี ,2545 : 57)

การศึกษากฎหมายอิสลามของผู้รู้และผู้ศึกษาในจังหวัดชายแดนภาคใต้ลักษณะนี้มีความแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับการศึกษากฎหมายอิสลามในยุคท่านนบีศ็อลลัลลอฮุอะลัยฮิวะสัลลัม ซึ่งในยุคนี้การศึกษากฎหมายอิสลามถือว่าเป็นฟิกฮ์ที่อาศัยวะหะยเป็นหลัก โดยอัลลอสูลุบหานะฮฺวะตะอาลา กำหนดบทบัญญัติต่างๆ แก่ท่านนบีศ็อลลัลลอฮุอะลัยฮิวะสัลลัม ตำรากฎหมายอิสลามไม่มีบทบาทเลยในยุคนี้

อาชศิศ พัทธ์กุมพล (สัมภาษณ์ , 24 สิงหาคม 2549) เห็นว่าการศึกษากฎหมายอิสลามของผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้เป็นการศึกษาดำรากฎหมายอิสลาม มิใช่ศึกษากฎหมายอิสลาม ซึ่งโดยธรรมชาติหรือแก่นแท้ของการศึกษาฟิกฮ์นั้นควรศึกษาความเข้าใจต่างๆ ที่หลากหลายของนักกฎหมายอิสลาม

อนึ่ง การกลับไปหาอัลกุรอานกับอัลสุนนะฮฺในการศึกษากฎหมายอิสลาม เป็นสิ่งที่ดีและควรสนับสนุน แต่การที่ผู้รู้และผู้ศึกษาในจังหวัดชายแดนภาคใต้จะเข้าใจเนื้อหาและเป้าหมายของทั้งสองแหล่งไม่ใช่เป็นเรื่องง่ายเช่นกัน ผู้รู้จะต้องมีความรู้ในสาขาวิชาต่างๆ มากมาย โดยเฉพาะอุลุมุลกุรอาน (ศาสตร์อัลกุรอาน) อุลุมุลหะดีษ (ศาสตร์หะดีษ) อรรถาธิบายอัลกุรอาน และอัลหะดีษ วิชาภาษาอาหรับและหลักการภาษาอาหรับ (al-Shatibi , n.d. : 1/4) เป็นต้น

ประเด็นตำรากฎหมายอิสลามที่ผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้นำมาศึกษานั้น ผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะพัฒนาและเปลี่ยนแปลงทัศนคติใหม่เกี่ยวกับการยึดตำราเล่มใดเล่มหนึ่ง เพราะแต่ละพื้นที่นั้นนิยมตำราไม่เหมือนกันทั้งที่ยึดมั่นมัซฮับเดียวกัน เช่นตำราที่ผู้รู้และผู้ศึกษาในจังหวัดชายแดนภาคใต้นำมาใช้ในการจัดการศึกษา คือ ตำราอิมามอะตุฏฏอลิบีน (

) และตำราบะฆะตุฏฏอลาบ () เป็นตำราที่โลกมุสลิมซึ่งสังกัดมัซฮับซาฟีอี้อยู่ไม่

¹ มุฟตี คือผู้ที่ได้รับมอบหมายจากรัฐให้ชี้ขาดปัญหาข้อกฎหมายอิสลาม

ค่อนนำมาใช้ในการจัดการศึกษา อีกทั้งในมัชฮับชาฟีอี้อย่างมีตำราอีกมากมายที่ควรนำมาศึกษา เช่น ตำราอัลอุม () ตำราอัลมัญมูอ () และตำราเรฎอตุฎฎอฏอลิบีน () เป็นต้น

ประเด็นที่ 3 หลักสูตรการศึกษากฎหมายอิสลาม

จากการวิจัยพบว่าผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้มีทัศนะว่า ควรพัฒนาและเปลี่ยนแปลงหลักสูตรกฎหมายอิสลามที่กำลังทำการสอนและศึกษาอยู่ คาหวูด บอดอ (สัมภาษณ์ , 5 ธันวาคม 2548) เห็นว่า ทั้งผู้รู้และผู้ศึกษาในปัจจุบัน ศึกษากฎหมายอิสลามอยู่ในเกณฑ์ค่อนข้างไม่น่าพอใจสาเหตุที่เป็นเช่นนี้ เพราะผู้รู้และผู้ศึกษาใช้ตำรากฎหมายอิสลามในการเรียนการสอนไม่จบทีละเล่ม ท่านเห็นว่าควรกำหนดหลักสูตรให้ศึกษาดำรากฎหมายอิสลามจนจบเล่มให้เหมาะสมกับพื้นฐาน วัย และสภาพแวดล้อมของผู้ศึกษา

ดร. อิสมาอีล ลูฎฟีจะปะเกีย (สัมภาษณ์ , 15 พฤศจิกายน 2548) เห็นว่า หลักสูตรกฎหมายอิสลามปัจจุบันควรปรับปรุงและพัฒนา โดยจัดการเรียนการสอนฟิคุฮ์ที่ประกอบด้วยหลักฐานของชะรีอะฮ์ ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของ ดร. अबดุลฮาติม ไชซิง (สัมภาษณ์ , 10 พฤศจิกายน 2548) ที่เห็นว่าควรนำฟิคุฮ์ที่มีเนื้อหา หลักการจากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ ส่วนดร. มะรอนิง สาแลมิง (สัมภาษณ์ , 7 กุมภาพันธ์ 2549) เห็นว่า ควรมีการเรียบเรียงและแปลตำราฟิคุฮ์เป็นภาษาไทยและนำมาบรรจุในหลักสูตรการศึกษากฎหมายอิสลาม

เมื่อพิจารณาจากความเห็นต่างๆของนักวิชาการและจากข้อค้นพบในการวิจัย ผู้วิจัยเห็นว่าหลักสูตรการศึกษากฎหมายอิสลามทั้งในโรงเรียนและสถาบันปอเนาะมีปัญหา ในสถาบันโรงเรียนควรพัฒนาเริ่มตั้งแต่ระดับประถมศึกษาจนถึงระดับมัธยมศึกษา ซึ่งปัจจุบันในระบบโรงเรียนถึงแม้จะมีการพัฒนาหลักสูตรในแต่ละสถาบันแล้ว แต่การพัฒนาเป็นไปโดยรวมเขตการศึกษาของแต่ละพื้นที่กำหนดเพียงกลุ่มสาระและรายวิชา ส่วนเนื้อหารายวิชานั้นเป็นหน้าที่ของแต่ละโรงเรียนที่จะกำหนดและจัดทำ

การพัฒนาหลักสูตรลักษณะนี้ ทำให้ผู้สอนสามารถกำหนดเนื้อหาเอง ซึ่งหากผู้สอนมีแนวคิดที่ดีตรงตามเจตนารมณ์ของกฎหมายอิสลาม เนื้อหาก็คงออกมาดีและเหมาะสม แต่ในทางกลับกันหากผู้สอนปราศจากแนวคิดที่ดีด้านการศึกษาอิสลาม หลักสูตรการศึกษาจะประสบปัญหาทันที ซึ่งรวมถึงหลักสูตรกฎหมายอิสลามด้วย

ในการพัฒนาหลักสูตรผู้วิจัยเห็นว่าควรกระทำโดยผู้เชี่ยวชาญในแต่ละสาขาวิชา แต่ละเขตพื้นที่การศึกษาควรคัดเลือกผู้เชี่ยวชาญในแต่ละสาขาวิชา เพื่อกำหนดหลักสูตรและเนื้อหารายวิชาให้ถูกต้องตามหลักการการศึกษาอิสลาม เหมาะสมกับวัยและสภาพสังคมของแต่ละพื้นที่

ส่วนในสถาบันปอเนาะโต๊ะครูยังรักษาวิธีการศึกษาแบบดั้งเดิม ซึ่งจากการวิจัยพบว่า ผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่เห็นว่า หลักสูตรการศึกษากฎหมายอิสลามในสถาบันปอเนาะนั้น สมบูรณ์แล้ว ผู้รู้และผู้ศึกษาให้เหตุผลว่า ผู้รู้ในอดีตได้วิเคราะห์และกำหนดไว้แล้ว สาเหตุที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า สถาบันปอเนาะเป็นสถาบันอิสระที่ไม่มีหน่วยงานใดๆของรัฐหรือองค์กรอิสลาม เช่น คณะกรรมการกลางอิสลามประจำจังหวัด คอยกำกับดูแลและชี้แนะ จึงทำให้โต๊ะครูมีอำนาจเต็มที่ในหลักสูตรการศึกษา และการจัดการเรียนการสอน

เกี่ยวกับหลักสูตรการศึกษากฎหมายอิสลามในสถาบันปอเนาะ ผู้วิจัยเห็นว่า ควรมีการปรับปรุงและพัฒนาเพื่อให้มีคุณภาพที่ดีขึ้นกว่าเดิม เพราะไม่มีใครสมบูรณ์ที่สุดนอกจากอัลลอฮ์ สุบหานะฮฺวะตะอะลาฮฺ ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของ ยูโซ๊ะ ส่าเม๊ะ (สัมภาษณ์ 30 ตุลาคม) 2545 ที่เห็นว่าการศึกษากฎหมายอิสลามในสถาบันปอเนาะ ควรมีการพัฒนา ทั้งทางด้านหลักสูตร และผู้สอน ซึ่งท่านแนะนำว่าควรเพิ่มรายวิชาต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาฟิสิกส์โดยตรง เช่น วิชาอูคู ลูฟิสิกส์ และวิชาเกาะวาอิดฟิสิกฮียะฮฺ

ในเรื่องวิชาความรู้ อัลลอฮ์ สุบหานะฮฺวะตะอะลาฮฺ ได้ตรัสว่า :

وَمَا أَوْتِيْتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا

قَلِيْلًا ﴿٨٥﴾

ความว่า “ และพวกท่านจะไม่ได้รับความรู้ใดๆ เว้นแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ”

(อัลอิสรออ : ส่วนหนึ่งของอายะฮฺที่ 85)

จากอายะฮ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าความรู้อันน้อยนิดที่มนุษย์มีอยู่นั้น ไม่ครอบคลุมสมบูรณ์ ดังนั้น มนุษย์ต้องพยายามศึกษาและพัฒนาอยู่เสมอเพื่อค้นหาความรู้และวิชาการที่กว้างขวางของอัลลอฮ์ สุบหานะฮฺวะตะอะลาฮฺ

ด้านแหล่งที่มาของข้อมูลกฎหมายอิสลาม

แหล่งที่มากฎหมายอิสลามที่ผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ รู้จักได้แก่ อัลกุรอาน อัลหะดีษ อัลอิจญ์มาอฺ และอัลกียาส ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของนักกฎหมาย

อิสลามส่วนใหญ่ที่ยอมรับว่าแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามดังกล่าวเป็นแหล่งที่มาที่เป็นที่ยอมรับของนักกฎหมายอิสลามส่วนใหญ่ (al-Baghwi ,n.d :1/159 ; al-Zuhayli , 1996 : 1 / 417) ทั้งนี้เพราะว่าแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามทั้งสี่ข้างต้นมีหลักฐานจากอัลกุรอาน อัลสุหนะฮฺและอัลอิจมาอฺดังนี้

หลักฐานที่ 1 อัลลอฮฺสุบหานะฮฺวะตะอะลาได้ตรัสว่า

وَمَا آخُتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ

ความว่า “และสิ่งที่พวกเจ้ามีความขัดแย้งกันนั้น บทบัญญัติของมันก็อยู่ที่อัลลอฮฺ”
(อัล ชุรอ :10)

หลักฐานที่ 2 อัลลอฮฺสุบหานะฮฺวะตะอะลาได้ตรัสว่า

وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصَلِّهِ ۖ جَهَنَّمَ سَاءَتْ مَصِيرًا ﴿١١٥﴾

ความว่า “และผู้ใดที่ฝ่าฝืนรศูลหลังจากที่คําแนะนำอันถูกต้องได้ประจักษ์แก่พวกเขาแล้ว และเขายังปฏิบัติตามทาง ที่มีไ้ทางของบรรดาผู้ศรัทธานั้น เราจะทำให้เขานั้นหันไปตามที่เขาได้หันไป เราจะให้เขาเข้านรกยะสันนัม และมันเป็นทีกลับอันชั่วร้าย”

(อันนิสาอ :115)

หลักฐานที่ 3 หะดิษมุอาษะ อิบนุญะบัล “เมื่อครั้งที่ท่านรศูลคืออลัลดลอฮฺอะลัยฮิ วะสัลลิมส่งมุอาษะ ไปยังประเทศเยเมน (เพื่อทำหน้าที่เป็นผู้พิพากษา) ท่านนบีถามว่า เมื่อมีการ

ตัดสินท่านจะตัดสินอย่างไร? มุอาযตอบว่าฉันจะตัดสินด้วยคัมภีร์ของอัลลฮฺ ท่านรศูถามอีกว่า หากไม่ปรากฏข้อตัดสินในคัมภีร์ของอัลลฮฺล่ะ? มุอาযตอบว่า ฉันจะตัดสินด้วยสุนนะฮฺของรศู ท่านรศูถามอีกว่า หากไม่ปรากฏข้อตัดสินในสุนนะฮฺของรศูล่ะ? มุอาযตอบว่า ฉันจะวินิจฉัย ด้วยความคิดของฉัน ท่านรศูคืออัลลฮฺอะลยฮฺวะสัลลัมจึงคบบหน้าอกของมุอาযพร้อมกับกล่าวว่า มวลการสรรเสริญแต่อัลลฮฺที่ทรงให้ทูตของรศูลลฮฺ มีความคิดตรงกับความต้องการของอัลลฮฺ และรศูของพระองค์ (อบูดาวูด : 3119)

หลักฐานที่ 4 “การกระทำของอบูบักรฺ เราะฎิยัลลอฮุอันฮฺ เมื่อมีข้อขัดแย้งมายัง ท่าน ท่านจะศึกษาในอัลกรอานหากมีข้อตัดสินอยู่แล้ว ท่านก็ตัดสินตามนั้น ถ้าไม่ปรากฏข้อตัดสิน ในอัลกรอานแต่ท่านรู้ว่าท่านนบีคืออัลลฮฺอะลยฮฺวะสัลลัมได้ตัดสินมาแล้ว ท่านก็ตัดสินตามนั้น หากไม่มีข้อตัดสินจากท่านนบีคืออัลลฮฺอะลยฮฺวะสัลลัม ท่านอบูบักรฺก็จะรวบรวมบรรดาผู้นำและผู้รู้เพื่อประชุมหารือ ถ้าบรรดาผู้นำ ผู้รู้เหล่านั้นเห็นพ้องกันในข้อตัดสินนั้นๆ ท่านก็จะปฏิบัติตามมติที่ประชุม”

หากพิจารณาจากหลักฐานดังกล่าวข้างต้น ทำให้นักวิชาการส่วนใหญ่นำเสนอ แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามทั้งสี่แหล่ง คือ อัลกรอาน อัลหะดีษ อัลอิจญ์มาอฺ และอัลกียาส ในตำราต่างๆและสืบทอดมายังผู้รู้ในจังหวัดชายแดนภาคใต้

การรู้จักแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้มิใช่ สิ่งสำคัญที่สุด แต่การใช้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามต่างหากที่เป็นตัวชี้วัด ซึ่งจากการวิจัยพบว่า ผู้รู้และผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ประสบปัญหาในการใช้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า กระแสฟื้นฟูทางวิชาการฟิกฮฺในยุคปัจจุบัน ที่ต้องการกลับคืนสู่รูปแบบฟิกฮฺที่ถูกต้องตามรูปแบบฟิกฮฺในยุครุ่งเรืองของฟิกฮฺ ซึ่งจะเห็นได้จากการเกิดมาของสถาบันการศึกษาอิสลามในจังหวัดชายแดนภาคใต้และการพัฒนาหลักสูตรต่างๆอย่างไม่หยุดยั้งของสถาบันการศึกษาอิสลามเหล่านั้น

จากการวิจัยพบว่า แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามที่ผู้รู้ส่วนใหญ่รู้จักอันดับ 4 ได้แก่ อัลอิตติหซาน () รองจากอัลอิจญ์มาอฺ () ส่วนอัลกียาส () นั้นอยู่ในอันดับ 5 ซึ่งหากพิจารณาจากหลักฐานความเป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามแล้ว อัลกียาสมีหลักฐานมากกว่า มีน้ำหนักกว่าดังนี้

นักวิชาการเห็นพ้องกันว่า กียาสเป็นแหล่งที่มากฎหมายอิสลามใน 2 กรณี (al-Zuhayli ,1996:1/607) คือ

1. ข้อกฎหมายทางโลก เช่น อาหาร ยา ขานพาหนะ

2. กิยาสที่ดำเนินการโดยท่านบีศ็อลลัลลอฮุอะลัยฮิวะสัลลัม

สำหรับกิยาสที่นอกเหนือจากสองกรณีดังกล่าว นักวิชาการมีทัศนะที่แตกต่างกัน และมีการนำเสนอเหตุผลและหลักฐานอย่างมากมาย สามารถสรุปได้เป็น 2 ทัศนะดังนี้ :

ก. นักวิชาการส่วนมาก () เห็นว่า กิยาสเป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม และได้นำเสนอหลักฐานจากอัลกุรอาน สุนนะฮ์ อิจญ์มาอ์ และมะอฎล (al-Razi , 1992:5/26 ;al-Amidi , 1996:4/209 ดังนี้ :

1. หลักฐานจากอัลกุรอาน

1.1 อัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอะลาตราส์ว่า :

هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ
مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا
وَظَنُّوْا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ فَأَتَتْهُمْ
اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ
بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ
الْأَبْصَارِ ﴿٢﴾

ความว่า ”พระองค์คือผู้ทรงให้บรรดาผู้ปฏิเสธศรัทธาในหมู่พวกอัสลิคิตาบ (ยิว และคริสต์) ออกจากบ้านเรือนของพวกเขาครั้งแรกของการถูกไล่ออกเป็นกลุ่มๆ พวกเขามีได้คาดคิดกันแล้วว่าพวกเขาจะออกไป(ในสภาพเช่นนั้น) และพวกเขาคิดว่า แท้จริงป้อมปราการของพวกเขาจะป้องกันพวกเขาให้รอดพ้นจากการลงโทษของอัลลอฮ์ได้ แต่การลงโทษได้มีมายังพวกเขาโดยมิได้คาดคิดมาก่อนเลย และพระองค์ทรงทำให้ความหวาดกลัวเกิดขึ้นในจิตใจของพวกเขาโดยพวกเขาได้ทำลายบ้านเรือนของพวกเขาด้วยน้ำมือของพวกเขาเอง และด้วยน้ำมือของบรรดามุอิมิน ดังนั้นพวกเจ้าจง

ยึดถือเป็นบทเรียนเกิด ไอ้ผู้มีสติปัญญาทั้งหลายเอ๋ย”

(อัลหัจร : 2)

อายะฮ์ดังกล่าวอัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอาลาเล่าถึงพฤติกรรมของวงวารผ่านะฎีร์ ที่ปฏิเสธศรัทธาและในที่สุดอัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอาลาทำลาย ต่อมาในปลายอายะฮ์อัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอาลาจึงตรัสว่า () หมายถึง จงเปรียบเทียบตัวพวกเจ้ากับสิ่งที วงวารผ่านะฎีร์ได้กระทำ เพราะหากพวกเจ้ากระทำเหมือนกัน พวกเจ้าก็ได้รับผลตอบแทน เหมือนกัน ในฐานะที่พวกเจ้าคือมนุษย์เหมือนกัน

1.2 อัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอาลาตรัสว่า :

قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ ﴿٧٩﴾

ความว่า “จงกล่าวเถิด (มุหัมมัด) พระผู้ทรงให้กำเนิดเจ้าครั้งแรกนั้น
ย่อมจะทรงให้มันมีชีวิตขึ้นมาอีก และพระองค์เป็นผู้ทรงรอบรู้
การบังเกิดทุกสิ่ง”

(ยาสีน:79)

เพื่อเป็นคำตอบสำหรับผู้ที่กล่าวว่า :

قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظْمَ وَهِيَ رَمِيمٌ ﴿٧٨﴾

ความว่า “ใครเล่าจะให้กระดูกมีชีวิตขึ้นมาอีก ในเมื่อมันเป็นผุยผงไปแล้ว”

(ยาสีน : ส่วนหนึ่งของอายะฮ์ที่ 78)

อายะฮ์ดังกล่าวอัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอาลาได้ดำเนินการกียาส เพื่อเป็นหลักฐาน สำหรับผู้ปฏิเสธวันปรโลก อัลลอฮ์ทรงกียาส การฟื้นคืนชีพของสิ่งมีชีวิตหลังมันได้พินาศไป กับการเริ่มสร้างในตอนแรกเพื่อให้ผู้ปฏิเสธยอมรับว่า ผู้ที่สามารถทำให้เกิดในตอนเริ่มแรก ย่อมทำให้

มันเกิดอีกครั้งหลังจากพิณาศได้ และในการแสดงหลักฐานด้วยการกียาสของอัลลอฮ์ ย่อมหมายถึง การยอมรับกียาสนั่นเอง

2. หลักฐานจากสุนนะฮ์

2.1 หะดีษเกี่ยวกับมูอาฮฺ อิบน์ญะบัล “เมื่อครั้งที่ท่านรَسُولที่อลัลดลอฮ์อะลัยฮิ วะสัลลัมส่งมูอาฮฺไปปฏิบัติหน้าที่เป็นผู้พิพากษาที่เมืองเยเมน และท่านรَسُولที่อลัลดลอฮ์อะลัยฮิ วะสัลลัมก็ถามขึ้นว่า : เมื่อมีการตัดสินท่านจะตัดสินอย่างไร? มูอาฮฺตอบว่า ฉันจะตัดสินด้วย คัมภีร์ของอัลลอฮ์ ท่านรَسُولถามขึ้นอีกว่า : หากไม่ปรากฏข้อตัดสินในคัมภีร์ของอัลลอฮ์ล่ะ? มูอาฮฺ ตอบว่า ฉันจะวินิจฉัยด้วยความคิดของฉัน ท่านรَسُولที่อลัลดลอฮ์อะลัยฮิ วะสัลลัมจึงตบหน้าอกของ มูอาฮฺ พร้อมกับกล่าวว่า มวลการสรรเสริญแด่อัลลอฮ์ที่ทรงให้ทูตของรَسُولอฮ์มีความคิดตรงกับ ความต้องการของอัลลอฮ์และรَسُولของพระองค์

จะเห็นได้ว่าท่านรَسُولยอมรับมูอาฮฺ ในการอิญฺติฮาดด้วยความคิดตัวเอง หากไม่ ปรากฏหลักฐานในข้อกฎหมาย และการอิญฺติฮาดก็คือความพยายามในการวินิจฉัยเพื่อ ไปสู่ บทบัญญัติ ซึ่งหมายรวมถึงกียาสด้วยเพราะกียาสคือส่วนหนึ่งของอิญฺติฮาด

2.2 ได้ปรากฏในตำราหะดีษว่า มีผู้หญิงคนหนึ่งจากเผ่าคอซอะมิยะฮ์ ()
กล่าวแก่ท่านนบีที่อลัลดลอฮ์อะลัยฮิ วะสัลลัมว่า :

:

: :

ความว่า “โอรَسُولุลลอฮ์ พ่อของดิฉันท่านเป็นคนซราซึ่งไม่สามารถปฏิบัติ บทบัญญัติของอัลลอฮ์เกี่ยวกับอัญญ์ หากดิฉันปฏิบัติแทนจะได้ไหม ? ท่านรَسُولกล่าวว่า : หากพ่อของเธอมีหนี้สินและเธอชำระหนี้สินแทน จะถือว่าได้ไหมล่ะ? หญิงคนนั้นตอบว่า : ได้ (ใช้ได้) ท่านรَسُولจึงกล่าว ว่า : หนี้ของอัลลอฮ์ควรแก่การชำระกว่าหนี้ของมนุษย์”

(มุสลิม :2376)

หะดีษดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ท่านนบีศ็อลลัลลอฮุอะลัยฮิวะสัลลัม ได้กียาสการปฏิบัติศาสนกิจอัยย์กับการชำระหนี้ ในการกำหนดบทบัญญัติ

3. หลักฐานจากอิจญ์มาอ์

บรรดาเศาะหาบะฮะฮ์เราะฎี้อัลลอฮุอันฮุ ได้ดำเนินการกียาสในหลายๆเรื่อง ในขณะที่ไม่มีเศาะหาบะฮ์คนไหนที่ปฏิเสธหรือคัดค้าน จึงถือว่ากียาสเป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม (al-Razi ,1992:5/54)

ตัวอย่างกียาสจากเศาะหาบะฮ์

ก. ออบูบักร์ถูกถามเกี่ยวกับคำว่า **กะลาละฮ์** () ในบทบัญญัติที่เกี่ยวกับการแบ่งมรดกท่านออบูบักร์ตอบว่า :

:

ความว่า “ฉันจะวินิจฉัยด้วยความคิดของฉัน หากถูกต้องถือว่ามาจากอัลลอฮ์ และหากผิดไปถือว่าผิดจากฉันเองและจากมารร้าย อัลกะลาละฮ์ คือ ศพที่ไม่มีผู้รับมรดกเป็นพ่อและลูก”

(มุสลิม : 1616)

จากคำตอบของออบูบักร์ดังกล่าว คำว่า “ความคิดของฉัน” ก็คือกียาสนั่นเอง ทั้งนี้เพราะออบูบักร์ได้กียาส พ่อ กับลูกชาย ในการห้ามหรือกัณมิให้พี่หรือน้องผู้ตายรับมรดก ซึ่งอัลกุรอานได้กล่าวถึงลูกชายเท่านั้นในโองการที่ว่า :

يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلْبَةِ إِنَّ أَمْرًا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ
 وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِنْ كَانَتْ
 أَنْثَىٰ فَلَهَا الثُّلَاثُ مِمَّا تَرَكَ وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَاءً فَلِلَّذَكَرِ
 مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَىٰ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضِلُّوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿١٧٦﴾

ความว่า “เขาเหล่านั้นจะขอให้เจ้าชี้ขาดปัญหา (มรดก) จงกล่าวเถิด (มุหัมมัด) ว่า อัลลอฮฺจะชี้ขาดแก่พวกเจ้าในเรื่องของผู้เสียชีวิตที่ไม่มีบิดาและบุตร คือถ้าชายคนหนึ่งตาย โดยที่เขาไม่มีบุตรแต่มีพี่สาวหรือน้องสาวคนหนึ่ง แล้ว ยางจะได้รับครึ่งหนึ่งของมรดกที่เขาทิ้งไว้ และขณะเดียวกันเขาก็จะได้รับมรดกของนาง หากนางไม่มีบุตร แต่ถ้าปรากฏว่าพี่สาวหรือน้องสาวของเขามีด้วยกันทั้งสองคนทั้งชายและหญิง สำหรับชายจะได้รับเท่ากับ ส่วนได้ของหญิงสองคน ที่อัลลอฮฺทรงแจกแจงแก่พวกท่านนั้น เนื่องจาก พวกเจ้าจะหลงผิด และอัลลอฮฺนั้นทรงรอบรู้ในทุกสิ่งทุกอย่าง”

(อัลนีสอา : 176)

ข. บรรดาเศาะหาบะฮฺเห็นพ้องกัน(อิญญ์มาอฺ) ในการมอบตำแหน่งเคาะลีฟะฮฺ (ผู้นำ) ให้กับอบูบักรฺ โดยกียาสจากการที่อบูบักรฺถูกมอบหมายจากท่านนบีให้เป็นอิหม่ามละหมาด (Mohd. Salkiti ,1996:145)

4. หลักฐานจากมะอฺรูฟ (เหตุผลทางสติปัญญา)

กฎหมายอิสลาม คือกฎหมายสุดท้ายที่ถูกประทานจากฟากฟ้า ซึ่งเป็นกฎหมายที่สมบูรณ์ครอบคลุมในสิ่งที่มนุษย์ประจักษ์และยังมิได้ประจักษ์ เมื่อกำหนดบทบัญญัติของอัลกุรอานและสุนนะฮฺได้สิ้นสุด พร้อมกับการเสียชีวิตของท่านนบีที่อลัดลลอฮฺจะลี้ฮะวะสัลลัม ในขณะที่ปรากฏการณ์ต่างๆยังไม่สิ้นสุด ข้อกฎหมายใหม่ๆยังมีปรากฏให้เห็นจลี่ย ดังนั้นจึงจำเป็นต้องศึกษาและวิเคราะห์ เกี่ยวกับปรากฏการณ์และสาเหตุ() ของปรากฏการณ์นั้นๆ ซึ่งหมายถึง กียาส นั้นเอง (al-Shaykh ,1991:192)

ข. นักวิชาการจากสำนักคิด ชีอะฮ์ นัซซุอม และดาวูด ซอฮิรียะฮ์เห็นว่า กิยาสมิไซ์แห่งที่มาจากกฎหมายอิสลาม (al-Amidi , 1996:4/209; al-Razi ,1992:5/21-24) โดยได้นำเสนอหลักฐานดังนี้

1. หลักฐานจากอัลกุรอาน

1.1 อัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอะลาตราศว่า :

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدِمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ۗ وَاتَّقُوا اللَّهَ
 إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١﴾

ความว่า “ โอ้ศรัทธาชนทั้งหลาย พวกเจ้าอย่าได้ล้ำหน้า (ในการกระทำใดๆ) เมื่ออยู่ต่อหน้าอัลลอฮ์ และเราะสูลของพระองค์ พวกเจ้าจงยำเกรงอัลลอฮ์เถิด แท้จริงอัลลอฮ์นั้นเป็นผู้ทรงได้ยิน ผู้ทรงรอบรู้”

(อัลหุญญร้อต :1)

อายะฮ์ดังกล่าวได้ห้ามมิให้ปฏิบัติตามสิ่งอื่น นอกเหนือจากอัลกุรอานและสุนนะฮ์ และการดำเนินการกิยาสมิไซ์คือการนำสิ่งอื่นมาเป็นเครื่องตัดสิน เพราะเป็นการล้ำหน้าเมื่ออยู่ต่อหน้าอัลลอฮ์ และเราะสูลของพระองค์ ดังนั้นกิยาสมิไซ์จึงไม่เป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม

1.2 อัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอะลาตราศว่า :

وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

ความว่า “และจะใช้พวกเจ้ากล่าวความเท็จให้แก่อัลลอฮ์ในสิ่งที่พวกเจ้าไม่รู้”

(อัลบาเกาะเราะฮ์: 169,อัลอะอูร้อฟ :33)

อายะฮ์ข้างต้น ได้ห้ามมนุษย์มิให้กล่าวหรือตัดสินในเรื่องที่ตนเองไม่รู้ ไม่มั่นใจ ซึ่งการวินิจฉัยโดยนำกียามาเป็นหลักฐาน คือการวินิจฉัยบนพื้นฐานของความไม่มั่นใจ

2. หลักฐานจากสุนนะฮ์

2.1 ท่านนบีที่อลลัลดอฮ์อะลัยฮิอะสลัมกล่าวว่า :

"

"

ความว่า “ในช่วงเวลาหนึ่งประชาชาตินี้(ประชาชาติอิสลาม) จะปฏิบัติตามกิตาบ (อัลกุรอาน) ต่อมาช่วงเวลาหนึ่งพวกเขาจะปฏิบัติตามสุนนะฮ์และในอีกช่วงเวลาหนึ่งพวกเขาจะปฏิบัติตาม ความคิด(ปฏิบัติตามกียาม) เมื่อพวกเขากระทำเช่นนั้น(ปฏิบัติตามความคิด) พวกเขาจะหลงผิด”

(อบูยะอฺลาฮ์ :5856)

จากหะดีษดังกล่าวท่านนบีที่อลลัลดอฮ์อะลัยฮิอะสลัมกล่าวอย่างชัดเจนว่า การดำเนินการกียาม จะนำไปสู่การหลงผิด ดังนั้นจึงมีควรรนำกียามเป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลาม

3. หลักฐานจากอิจญ์มาอ์

บรรดาเศาะหะบะฮ์เห็นพ้องกันในการต่อต้านกียาม และไม่มีเศาะหะบะฮ์ท่านใด ปฏิเสธการต่อต้านนั้น ดังนั้นถือเป็นการอิจญ์มาอ์จากเศาะหะบะฮ์ว่า กียามนั้นเป็นโมฆะ(นำมาเป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามมิได้) (al-Zuhayli ,1996:1/614)

4. หลักฐานจากมะอฺกูด (เหตุผลทางปัญญา)

การกียามนำไปสู่การถกเถียงและขัดแย้งกัน ทั้งยังเป็นการดำเนินการบนพื้นฐานของความไม่มั่นใจ ซึ่งความไม่มั่นใจนำไปสู่ความขัดแย้งทางความคิด การกียามจึงเป็นสิ่งที่

ทัศนะที่ 2 อิหม่ามชาฟีอี และนักกฎหมายอิสลามสังกัดมัซฮับซุฮัยรียะฮ์ มุอตะซิละฮ์และชีอะฮ์ ปฏิเสธการเป็นแหล่งที่มากฎหมายอิสลามของอัลอิสติหซาน

เหตุผลและหลักฐานของทัศนะที่ 1

1 . การใช้อัลอิสติหซานเป็นการยึดความสะดวกแทนความลำบากซึ่งเป็นพื้นฐานของศาสนาอิสลาม โดยอัลลอฮ์สุบหานะฮ์วะตะอาลาได้ตรัสว่า :

يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ

ความว่า “ อัลลอฮ์ทรงประสงค์ให้มีความสะดวกแก่พวกเจ้า และไม่ทรงให้มีความลำบาก แก่พวกเจ้า ”

(อัลบะเกาะเราะฮ์ : ส่วนหนึ่งของอายะฮ์ที่ 185)

อีกทั้งอัลลอฮ์สุบหานะฮ์วะตะอาลาได้ตรัสว่า :

وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ

ความว่า “ และจงปฏิบัติตามสิ่งที่ดียิ่งที่ได้ถูกประทานลงมายังพวกท่าน จากพระเจ้าของพวกท่าน ”

(อัลซุหมัร : ส่วนหนึ่งของอายะฮ์ที่ 55)

และอิบนุมัสอูดได้กล่าวว่า :

“

”

ความว่า “สิ่งที่มุสลิมเห็นว่าดี สิ่งนั้นก็เป็นที่ดีในทัศนะของอัลลอฮ์สุบหานะฮ์วะตะอาลา”

(al-Zuhayli ,1996:2 /750)

2 . การใช้อัลลิสติหซานเป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามนั้น อาศัยหลักฐานที่นักกฎหมายอิสลามเห็นพ้องกัน เช่นการกิน โดยการลืมิได้ทำให้การถือศีลอดเป็นโมฆะ ซึ่งอาศัยหลักฐานจากอัลหะดีษ และการสาบานที่ขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งอาศัยหลักฐานจากอัลอูรฟู

เหตุผลและหลักฐานของทัศนะที่ 2

1 . การกำหนดบทบัญญัตินั้นต้องอาศัยหลักฐานหรืออาศัยการเทียบเคียงกับหลักฐาน เพราะการกำหนดบทบัญญัติด้วยสิ่งอื่นที่มีใช้หลักฐานจากชาวอะฮ์ลุลบัยตุฮ์ ถือว่าเป็นการกำหนดบทบัญญัติด้วยอารมณ์ ซึ่งอัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอะลาทรวงตรัสว่า :

وَأَن آحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ

ความว่า “ และเจ้า (มุหัมมัด)จงตัดสินระหว่างพวกเขา ด้วยสิ่งที่อัลลอฮ์ได้ทรงประทานลงมาเถิด ”

(อัลมาอิอะฮะฮ์ : ส่วนหนึ่งของอายะฮ์ที่ 49)

2 . ท่านรศูลคืออัลลลอฮ์อะลยฮ์วะสลัมมิเคยวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามด้วยการใช้อัลลิสติหซานแต่ท่านรศูลรอคอยวะหยจากอัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอะลา ทังๆที่หากท่านรศูลใช้อัลลิสติหซานในการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามก็ไม่ใช่สิ่งที่ผิด เพราะท่านรศูลคืออัลลลอฮ์อะลยฮ์วะสลัมมิได้พูดจากอารมณ์ ดังคำตรัสของอัลลอฮ์สุบหานะฮฺวะตะอะลาว่า :

وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ ۚ إِن هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ ﴿٤﴾

ความว่า “และเขา (มุหัมมัด) มิได้พูดตามอารมณ์ สิ่ง (ที่เขาพูด) นั้นมิใช่อื่นใด นอกจากเป็นวะหยที่ถูกประทานลงมา”

(อันนัจม : 3-4)

3 . การใช้อัลอิสติหซานนั้นมีพื้นฐานจากสติปัญญา ซึ่งระหว่างผู้รู้และบุคคลธรรมดาอื่นมีค่าเท่ากัน หากมีการอนุมัติให้ใครใช้อัลอิสติหซาน มนุษย์ทุกคนก็สามารถมีบทบัญญัติใหม่ๆเป็นของตัวเอง

จากหลักฐานต่างๆข้างต้นแสดงอย่างชัดเจนว่า อัลเกียสยอมมาก่อนอัลอิสติหซาน ดังนั้นลำดับการรู้จักแหล่งที่มากฎหมายอิสลามของผู้รู้ จึงไม่สอดคล้องกับทัศนะของนักกฎหมายอิสลาม

การใช้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้นั้นอยู่ในระดับน้อยมาก ซึ่งจากการวิจัยพบว่า เมื่อมีทัศนะที่แตกต่างไปจากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ ผู้รู้และผู้ศึกษาในจังหวัดชายแดนภาคใต้ส่วนใหญ่ปฏิบัติตามทัศนะที่ปรากฏอยู่ในตำรากฎหมายอิสลาม ซึ่งวิธีปฏิบัติเช่นนี้แตกต่างจากวิธีปฏิบัติตามฟิกฮ์ในยุคของท่านนบีที่อลลัฮ์อูอะลียฮ์วะสัลลัม ยุคสร้างฐาน และยุครุ่งเรืองของฟิกฮ์ ซึ่งในยุคเหล่านั้นจะถือปฏิบัติตามอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์เป็นหลัก (Zaidan ,1990 : 97-118) แต่วิธีปฏิบัติเช่นนี้จะสอดคล้องกับแนวปฏิบัติในยุคแห่งการถดถอยของฟิกฮ์ ซึ่งจะเน้นปฏิบัติตามทัศนะที่ปรากฏอยู่ในตำรากฎหมายอิสลาม (al-Hajj , 1992 : 2 / 432)

จากการวิจัยพบว่าปัญหาการใช้แหล่งที่มากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้มีสาเหตุมาจากความรู้ของผู้รู้ มิใช่เพียงพอ อาจเป็นเพราะว่าการศึกษากฎหมายอิสลามปัจจุบันยังมีจุดบกพร่องที่จะต้องแก้ไข โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของภารกิจนิติศาสตร์ () ที่ผู้รู้ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ส่วนใหญ่มีกล้าและยังยึดถือทัศนะในตำรากฎหมายอิสลามเป็นหลักโดยมิได้พยายามวิเคราะห์และวินิจฉัยเอง

ด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

จากการวิจัยพบว่า ผู้รู้ส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้เคยวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม ในขณะที่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ไม่เคยวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามสาเหตุที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่าในสภาพสังคมปัจจุบันมีปัญหาข้อกฎหมายอิสลามเกิดขึ้นอย่างมากมาย ซึ่งปัญหาข้อกฎหมายเหล่านั้นมิปรากฏคำวินิจฉัยในตำรากฎหมายอิสลามในอดีต ทำให้บรรดาผู้รู้มีความจำเป็นต้องวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามเหล่านั้น

วิธีการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามของบรรดาผู้รู้ส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้น่าจะมีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลง เพราะจากการวิจัยพบว่า ผู้รู้ส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดน

ภาคใต้ศึกษาวิธีการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามในระดับปานกลาง สาเหตุที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า ผู้รู้ส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้มักจะปฏิบัติตามทัศนะของนักกฎหมายหรือผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายอิสลามที่ได้เขียนไว้ในตำราฟะตาวากฎหมายอิสลาม ประกอบกับรูปแบบการศึกษาฟิกฮฺในจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่เน้นการศึกษากฎหมายอิสลามจากตำรามากกว่าการวิเคราะห์และวินิจฉัยปัญหาด้วยตนเอง

การวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามของบรรดาผู้รู้ส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ลักษณะนี้ เป็นการวินิจฉัยที่มีได้ใช้หลักฐานจากอัลกุรอาน () อัสสุนนะฮฺ () อัลอิจญ์มาอฺ () และอัลกียาส () ซึ่งเป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามที่บรรดานักกฎหมายอิสลามเห็นพ้องกัน(al-Zuhayli , 1996/1/417) ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยที่พบว่า เมื่อผู้รู้ในจังหวัดชายแดนภาคใต้พบปัญหาใดๆ ที่มีได้ระบุไว้อย่างชัดเจนในอัลกุรอานและอัสสุนนะฮฺ ส่วนใหญ่จะปฏิบัติตามทัศนะของผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายอิสลามที่ได้เขียนไว้ในตำราฟะตาวาต่างๆ สาเหตุที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า ผู้รู้จำเป็นต้องศึกษาทัศนะของผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายอิสลามก่อน เพื่อความรอบคอบและความถูกต้อง แต่เมื่อปรากฏคำวินิจฉัยแล้วทำให้บรรดาผู้รู้ปฏิบัติตามทัศนะเหล่านั้น โดยมีได้วินิจฉัยเอง

จากการวิจัยพบว่า การวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามของบรรดาผู้รู้ส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ประสบปัญหา ซึ่งมีสาเหตุมาจากการศึกษาและความรู้ของผู้วินิจฉัยเอง สาเหตุที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่าวิธีการศึกษาของผู้รู้ส่วนใหญ่เน้นการศึกษากฎหมายอิสลามจากตำรากฎหมายอิสลามเป็นหลัก โดยไม่เน้นการตรวจสอบจากแหล่งที่มาหลักของกฎหมายอิสลามอันได้แก่ อัลกุรอาน อัสสุนนะฮฺ อัลอิจญ์มาอฺ และอัลกียาส โดยผู้รู้ส่วนใหญ่ศึกษากฎหมายอิสลามเพียงมัซฮับเดียวคือมัซฮับชาฟีอี โดยมิได้ศึกษากฎหมายอิสลามจากมัซฮับอื่นๆ การศึกษากฎหมายอิสลามลักษณะนี้ทำให้ผู้รู้ประสบปัญหาในการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

ตำราที่ผู้รู้ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ส่วนใหญ่ใช้ในการประกอบการวินิจฉัยคือตำราอิอานะฮฺ อัลฎอลิบิน() สาเหตุที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า ตำราอิอานะฮฺ อัลฎอลิบิน เป็นตำราในสังกัดมัซฮับชาฟีอีที่ผู้รู้ส่วนใหญ่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ศึกษามาก่อนในสถาบันการศึกษา ดังนั้นจึงมีการนำมาใช้ในการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามด้วย ซึ่งการวินิจฉัยที่ใช้ตำราประกอบนั้นอาจมีความผิดพลาดสูงอันเนื่องมาจากความสมบูรณ์ของตำรา อีกทั้งตำราอิอานะฮฺ อัลฎอลิบิน เป็นตำราที่นิพนธ์ขึ้นในสังกัดมัซฮับชาฟีอี ผลการวินิจฉัยก็จะวนเวียนอยู่แค่มัซฮับชาฟีอีมัซฮับเดียว ทำให้มุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่ปัจจุบันได้พัฒนาแนวคิดในการเรียนการสอนกฎหมายอิสลามต้องผิดหวังกับผลการวินิจฉัยที่ปรากฏในตำราเล่มนี้

สิ่งสำคัญที่จะทำให้การวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามปัจจุบันมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น คือการไปศึกษาดูงานเกี่ยวกับการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามในต่างประเทศ ซึ่งจากการวิจัยพบว่า ผู้รู้ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ส่วนใหญ่ไม่เคยไปศึกษาดูงานเกี่ยวกับการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม ในต่างประเทศเลย สาเหตุที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า มิได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากหน่วยงานที่ตนสังกัด องค์กรหรือรัฐบาล และผู้รู้เองก็มิได้พยายามขวนขวายหาวิธีหรือหนทางที่จะ ได้มาซึ่งทุนในการศึกษาดูงาน ประกอบกับเมื่อมีปัญหาข้อกฎหมายอิสลาม ผู้รู้ส่วนใหญ่ก็มักจะใช้ วิธีศึกษาจากตำราฟิกฮ์ที่เป็นที่ยอมรับในมัซฮับฮาฟีอี้อยู่แล้ว จึงทำให้ไม่มีใครถามหาและเห็น ความสำคัญของการศึกษาดูงาน

2. ข้อเสนอแนะอื่นๆ ของผู้รู้และผู้ศึกษาเกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของ มุสลิมในห้าจังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านการเรียนการสอนกฎหมายอิสลาม ด้านแหล่งที่มากฎหมาย อิสลาม และด้านการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม

ด้านการเรียนการสอน

ผู้รู้ส่วนใหญ่มีข้อเสนอแนะอื่นๆ เกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของ มุสลิมในห้าจังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านการเรียนการสอนกฎหมายอิสลามว่า การเรียนการสอนควร ศึกษาพร้อมๆ กับหลักฐานจากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ ตลอดจนความคิดเห็นของมัซฮับต่างๆ พร้อมกับหลักฐานที่แต่ละมัซฮับอ้างอิง หลังจากนั้นให้เปรียบเทียบหลักฐาน ว่าหลักฐานใดมีความ เข้มแข็งที่สุด และเลือกทัศนะที่มีหลักฐานเข้มแข็งที่สุดมาใช้ มีจำนวน 3 คน อาจเป็นเพราะว่า ผู้รู้ ส่วนใหญ่ตระหนักดีถึงความขัดแย้งด้านแนวคิดวิชากฎหมายอิสลามที่กำลังเกิดขึ้นปัจจุบัน ปัญหา ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นส่วนหนึ่งเกิดจากวิธีการศึกษากฎหมายอิสลามที่ไม่ได้ศึกษาแบบมีหลักฐาน อ้างอิง และศึกษากฎหมายอิสลามแบบสังกัดมัซฮับอย่างสุดโต่ง รูปแบบการศึกษาไม่ได้พิจารณาถึง หลักฐานที่แต่ละมัซฮับอ้างถึงว่ามีความเข้มแข็งเพียงใด

ดร. อิสมาอีล ลูฟีจะปะเกีย (สัมภาษณ์ , 15 พฤศจิกายน 2548) มีข้อเสนอแนะ ว่า ควรใช้ภาษาที่ร่วมสมัย เข้าใจง่ายในการจัดการศึกษา ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ควรนำตำรากฎหมาย อิสลามที่ใช้ภาษาร่วมสมัย เข้าใจง่ายในการจัดการศึกษาเช่นกัน เพื่อง่ายต่อการศึกษา และทำความเข้าใจเนื้อหา

ดร. อับดุลฮาติม ไชชิง (สัมภาษณ์ , 10 พฤศจิกายน 2548) มีข้อเสนอแนะว่า ควร ศึกษาฟิกฮ์ที่ประกอบด้วยหลักฐานจากอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ และศึกษาทัศนะของมัซฮับต่างๆ จากนั้นควรมีการตรึงหัทษนะที่มีหลักฐานและเหตุผลที่ดีที่สุด ส่วนดร. มะรอนิง สาแลมิง

(สัมภาษณ์ , 7 กุมภาพันธ์ 2549) มีข้อเสนอแนะว่า ควรศึกษาความหลากหลายในทัศนะของมัชฮับต่างๆอย่างน้อย 4 มัชฮับ และควรศึกษากฎหมายอิสลามจากตำราปฐมภูมิและตำราแม่ () ของแต่ละมัชฮับ

ผู้ศึกษาส่วนใหญ่มีข้อเสนอแนะอื่นๆ เกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านการเรียนการสอนกฎหมายอิสลามว่า ควรทำการเรียนการสอนวิชากฎหมายอิสลามที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวันให้มากกว่านี้ จำนวน 5 คน อาจเป็นเพราะว่าเป็นความจำเป็นของมุสลิมทุกคน เมื่อเรียนแล้วต้องนำมาปฏิบัติ และหลักการปฏิบัติเกี่ยวกับชีวิตประจำวันนั้นต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักการมุสลิม ทุกคนต้องปฏิบัติตามกฎหมายอิสลามที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวัน การปฏิบัติให้ถูกต้องนั้นจำเป็นต้องเกิดจากการเรียนรู้

ด้านแหล่งที่มาของช็อกกฎหมายอิสลาม

ผู้ส่วนใหญ่มีข้อเสนอแนะอื่นๆ เกี่ยวกับรูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ด้านแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามว่า ควรเน้นในส่วนของแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามให้มากกว่านี้ จำนวน 4 คน และแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามควรเน้นอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ เป็นอันดับแรก จำนวน 4 คน อาจเป็นเพราะว่า การศึกษากฎหมายอิสลามของมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ส่วนมากนั้นศึกษากฎหมายอิสลามจากตำราที่มีเนื้อหาจำกัดแค่ตัวบทสรุป มุสลิมจังหวัดชายแดนภาคใต้ส่วนมากตามที่สังเกตและสัมภาษณ์นั้นจะนำข้อเขียนที่มีอยู่ในตำรามาปฏิบัติและอ้างอิง โดยมิได้คำนึงถึงหลักฐานจากอัลกุรอาน และอัลสุนนะฮ์ และแหล่งที่มาอื่น ๆ ของฟิกฮ์ และยึดติดกับสำนักนักคิดที่ตนยึดมั่น

ดร. อิสมาอิล ลูฟีจะปะเกีย (สัมภาษณ์ , 15 พฤศจิกายน 2548) มีข้อเสนอแนะว่า ควรยึดอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ เป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามอันดับแรกก่อนแหล่งอื่นๆ และควรมีความเชื่อตรงในการอ้างอิงจากตำราต่างๆ

ดร. อับดุลฮาติม ไชชิง (สัมภาษณ์ , 10 พฤศจิกายน 2548) มีข้อเสนอแนะว่า ควรยึดอัลกุรอานและอัลสุนนะฮ์ เป็นแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามอันดับแรกก่อนแหล่งอื่นๆเช่นกัน และควรใช้หลักอูศูลุลฟิกฮ์ () และเกาะวาอิด อัลฟิกฮียะฮ์ () มาเสริม

ส่วนดร. มะรอนิง สาแลมิง (สัมภาษณ์ , 7 กุมภาพันธ์ 2549) มีข้อเสนอแนะว่า ควรศึกษารายละเอียดแหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามทั้ง 3 แนวทาง คือ แนวทางนักตรรกะวิทยา () แนวทางนักกฎหมายอิสลาม () และแนวทางรักษาเจตนารมณ์ของศาสนา ()

ท่านอนุบักร์ก็จะรวบรวมบรรดาผู้นำและผู้รู้เพื่อประชุมหารือ ถ้ายบรรดาผู้นำ ผู้รู้เหล่านั้นเห็นพ้องกันในเรื่องตัดสินนั้นๆท่านก็จะปฏิบัติตามมติที่ประชุม” (al-Zuhayli , 1996:1/418)

จากการการกระทำของอนุบักร์ข้างต้นแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความสำคัญของการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามเป็นกลุ่ม

ดร. อิสมาอิล ลุฎฟีจะปะเกีย (สัมภาษณ์ , 15 พฤศจิกายน 2548) และ ดร. อับดุลฮาติม ไชชิง (สัมภาษณ์ , 10 พฤศจิกายน 2548) มีข้อเสนอแนะว่า การวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามควรกระทำโดยผู้รู้ที่สืบทอดเจตนารมณ์บรรดานบี () และควรกระทำเป็นกลุ่ม จากนั้นควรประสานกับองค์กรอิสลามที่เป็นที่ยอมรับในต่างประเทศเพื่อขอคำชี้แนะ ส่วนดร.มะรอนิง สาแลมิง (สัมภาษณ์ , 7 กุมภาพันธ์ 2549) มีข้อเสนอแนะว่า การวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามเป็นสิ่งที่ละเอียดอ่อน และเป็นสิ่งที่ถูกอนุมัติเฉพาะบุคคลที่สมบูรณ์ด้วยเงื่อนไขต่างๆของการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลาม ดังนั้นควรระมัดระวัง และควรวินิจฉัยภายในขอบเขตที่เหมาะสม

5.3 ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้

1. มุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ควรศึกษากฎหมายอิสลามที่สังกัดมัชฮับอื่น นอกเหนือจากกฎหมายอิสลามที่สังกัดมัชฮับชาฟีอี เพื่อนำมาเปรียบเทียบ หาข้อสรุปและแนวทางที่ดีที่สุดให้เหมาะสมกับสภาพสังคม
2. มุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ น่าจะศึกษากฎหมายอิสลามจากแหล่งอื่น นอกเหนือจากตำรากฎหมายอิสลาม
3. สถาบันการศึกษาอิสลามระดับโรงเรียนและปอเนาะในจังหวัดชายแดนภาคใต้ น่าจะเพิ่มวิชาที่เกี่ยวข้องกับกฎหมายอิสลามเช่น วิชาอุศูลฟิฮฺ () วิชาเกาะวาอิด อัลฟิฮฺยยะฮฺ ()
4. มุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ควรใช้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามให้มากขึ้น โดยเมื่อมีปรากฏการณ์หรือข้อกฎหมายอิสลามใหม่ๆควรเริ่มด้วยการใช้ อัลกุรอาน อัลสุนนะฮฺ อัลอิจญ์มาอฺและอัลกียาส ตามลำดับ แทนที่ใช้ ตำรากฎหมายอิสลามเป็นอันดับแรก
5. มุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ควรใช้แหล่งที่มาของกฎหมายอิสลามในการวินิจฉัยข้อกฎหมายอิสลามให้มากขึ้น แทนที่ใช้ ตำรากฎหมายอิสลามเป็นอันดับแรก

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรมีการวิจัยเรื่อง “รูปแบบการศึกษากฎหมายอิสลามในประเทศไทย”
2. ควรมีการวิจัยเรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบการศึกษากฎหมายอิสลามในสถาบันปอเนาะและสถาบันอุดมศึกษา”
3. ควรมีการวิจัยเรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบการศึกษากฎหมายอิสลามในประเทศไทยและประเทศมาเลเซีย”
4. ควรมีการทำวิจัยติดตามและประเมินผลเรื่อง “ผลสัมฤทธิ์ในการจัดการการสอนกฎหมายอิสลามในสถาบันอิสลามศึกษา”
5. ควรมีการวิจัยเรื่อง “อิทธิพลและสถานภาพของตำรา “อานะตุฎฎอลีน” ในมัซฮับฮาฟีอี ”